

AKADÉMIAI KIADÓ

Adottságok és nehézségek a kora középkori sztyeppe kutatásában

Bevezetés

Archaeologiai Értesítő

149 (2024) 1, 63–81

DOI:

[10.1556/0208.2024.00079](https://doi.org/10.1556/0208.2024.00079)

© 2024 The Author(s)

BÁLINT Csanád

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Tóth Kálmán utca 4., 1097 Budapest, Magyarország

Kézirat beérkezett: 2024. július 1. • Kézirat elfogadva: 2024. július 15.

Megjelent az interneten: 2024. november 19.

TANULMÁNY

E cikk a gyökeresen új korszakba lépett kora középkori eurázsiai sztyeppe történeti és régészeti kutatásának rövid helyzetfelmérése. Jelzésszerűen említi az akadályokat (nyelvtudás, hozzáférés), az egyfelől Európa-centrikus szemléletet, másfelől a volt szovjet kutatás önmagába zártságát. A kelet-európai régészet mindenáron törekszik a történeti interpretációkra, miközben a források rendkívül hézagosak, a leletek pénzekkel keltezése problematikus. A nemzetközi kutatás a volt szovjetre van utalva, miközben sokszor elérhetetlen publikációkra hivatkoznak, ritkák a katalógusszerű összefoglalások; a szovjet korszak generációk elmúltával is nyomot hagyott. Történeti és régészeti példák bizonyítják a kora középkori sztyeppe évezredes kulturális változatlanlanságát, csak az anyagi kultúra változott! Ezért az összehasonlíthatatlanul gazdagabb és színesebb kínai forrásoknak sztyeppe népekről írott fejezetei bizvást alkalmazhatók a kelet-európaiakra is.

KULCSSZAVAK

kora középkori eurázsiai sztyeppe, adottságok és nehézségek a kutatásban, politikai befolyások

This study offers a brief stocktaking of historical and archaeological studies on the early medieval Eurasian steppe which have entered a radically new period. Reviewed here are the obstacles (such as language barriers and accessibility), alongside the Europe-centric perspective on the one hand, and the isolation and self-enclosed nature of former Soviet scholarship on the other. Eastern European archaeology seeks a historical interpretation no matter what, despite the immense gaps in the historical sources and the problems in dating finds and assemblages with coins. International scholarship is by necessity forced to rely on former Soviet studies, which often cite inaccessible publications, while comprehensive catalogue-like overviews are extremely few and far between. The Soviet past has left an indelible mark even after a few generations. Countless historical and archaeological examples illustrate how the cultural nature of the early medieval steppe remained inherently unchanged for long millennia, changes in the material culture notwithstanding! Therefore, the passages dealing with the steppean peoples of the incomparably richer and more diverse Chinese sources can be fruitfully studied for insights on Eastern European population groups.

KEYWORDS

early medieval steppe, dispositions and difficulties in scholarship, political influences

BEVEZETÉS

A nagybirodalmaknak a sztyeppe népekkel való viszonya kb. az ezredforduló óta – Közép- és Kelet-Európában külön is: megszabadulva a szovjet kutatásnak e területen az ország határán túl is ható ballasztjaitól – újszerű megközelítésekkel került a nemzetközi tudományosság homlokterébe. (Amint érthetetlen, hogy a sztyeppe egésze – valamint az arktikus régió – mint

*Levelezési cím.

E-mail: Balint.Csanad@abtk.hu

AKJournals

olyan, sem az európai, sem az ázsiai világ kultúráinak összefoglalásában nem kapott helyet.)¹ Alapvetően új szemléletű, új kérdéseket elemző történeti munkák jelentek meg, különösen Kazáriáról és Kínának a hszüng-nukkal, türkökkel, ujugurokkal, valamint a szogdokkal való viszonyáról. A sztyeppével kapcsolatos bizánci és kínai történetírás összehasonlításai sokféle tanulságot kínálnak. Ázsiában orosz, kínai, mongol és japán régészeknek teljesen új korszakot nyitó ásatásai és kutatásai kezdődtek – hosszú ideig a Mongun-tajga-i és a Kudyrge-i volt „a” türkkori temető,² míg az azt közvetlenül megelőző korszak³ jószerint ismeretlen volt! A nemzetközi numizmatika valóban elemző tanulmányainak köszönhetően Közép-Ázsia kora középkori gazdasági berendezkedéséről összehasonlíthatatlanul gazdagabb és árnyaltabb képünk lett. Külön kihívást jelent az ugrásszerűen megnövekedett kínai publikációk követése – néhány történész megtanulta a nyelvet! Akadályt jelent tudomást szerezni a releváns publikációkról és – elsősorban Kelet-Európában – hozzájutni azokhoz. A folyamatosan fontos újdonságokat nyújtó oroszországi és ukrainai ásatásokról készült közlemények legtöbbje nehezen hozzáférhető, miközben a szinte hetente újabbak követhetetlenek is – ez a jelen munkára is igaz. Mégis, S. Starknak a türk történelmet és régészetet szintetizáló munkái⁴ a példa arra, hogy lehetséges e két diszciplínát együtt művelni – a lehetőségeim közepette erre igyekszem én is.

Jövendő vállalkozásom egy négyzettel szemléltethető, melynek két oldala – önmagukban is külön diszciplínák! – jól kutatott: Bizánc és a kelet-európai sztyeppe, Kína és az ázsiai sztyeppe viszonya. A harmadiké éppen csak elkezdődött: Bizánc és Kína párhuzamosan vizsgált viszonyulása a sztyeppéhez. A negyedik: az ázsiai és európai sztyeppe régészetének összehasonlító vizsgálata eddig kizárólag a párhuzamok felsorolásában merült ki, az összefüggések feltárása nélkül. A „négyzet” maga pedig, mindezek együttesének kulturális elemzése: egyáltalán nem. Messzemenően tisztában vagyok azzal, hogy e négy, rendkívül különböző kutatási terület együttes tárgyalása eleve magában hordja a hiányosságok és hibák lehetőségét. Mégis: közzéadásával – diszciplínáktól és makrorégióktól függetlenül – föl kívánom hívni a figyelmet a kora középkori eurázsiai sztyeppe egységes voltára. A célkitűzésemnek kellő mélységű és részletességű kidolgozása nyilván több szerző együttműködését igényelné, hiszen egy minden adatot figyelembe vevő, elmélyült szintézis egyetlen szerzőtől nem is várható. Ezért a tervezett munkámat egy többszerzős kézikönyv előkészítésének szánom, amihez néhány történeti, régészeti adatot, olykor meggondolni való szempontokat kínálok föl – a jelen cikk annak volna bevezető fejezete.

Tisztában vagyok azzal, hogy e munkám a szokásosnál sokkal több vitát, elutasítást fog kiváltani, Keleten és Nyugaton egyaránt. Nemcsak a szélesebb tematika, ugyanakkor

az egyes részletek kidolgozottságának foka, elméleti és szakirodalmi megalapozottságai tekintetében is különbözik a korábbi munkáktól. A nyugati szakirodalmat az orosz és ukrán kutatás részleteiben való elmélyültség hiánya jellemzi, míg az utóbbit a magabazártság. Áttételesen B. Zhivkov írta le:⁵ az orosz történészek és régészek nem tudnak eltekinteni attól, hogy Kazáriát ne az Oroszország területén 300 éven át, a kora középkori Kelet-Európában egyedüli politikai alakulataként a Kijevi Rusz és a Nagyorosz birodalom közvetlen időbeli és politikai előzményének tartsák. Ami minden nem-orosz számára érthetetlen: együtt tárgyalni a Káma-vidék és az Észak-Kaukázus leleteit, a kelet-európai sztyeppeket a Kaukázuson túliakkal (például a 6–7. sz.-i kelet-európai fémedényekkel a Nor-bajazet-i [ma: Kamo] tálat),⁶ a kelet-európai sztyepei kronológiába illesztve a Kaukázuson túli Üch-tepe-i sírt,⁷ a Kubán-vidékiekkel a transzkaukázusi solidusokat, a Don-menti Šarkellel együtt a Karacsaj-Cserkeszföld területén 800 m magasságban levő Khumara-i várat?⁸ Nem tesznek ui. különbséget a politikai fennhatóság és a leletanyag között. Egyes térképeken a Bizánci birodalmat és a Kazár kaganátust egymáshoz közel álló színekkel tüntetik fel, meghatározó M. I. Artamonov állásfoglalása: a kagan két lányának bizánci házassága „hosszú ideig tartó szövetséget” eredményezett.⁹

Az eurázsiai sztyepei népek történetében és régészeti anyagában, a nagybirodalmakhoz való viszonyulásában sok hasonló vonás figyelhető meg. Ez az anyagi kultúra számtalan párhuzamosságán túlmenően a politikai és szellemi kultúra sok hasonlóságát mutatja. A célkitűzésemnek kellő mélységű és részletességű kidolgozása nyilván több szerző együttműködését igényelné, mert egy minden adatot figyelembe vevő, elmélyült szintézis egyetlen szerzőtől nem várható. A tervezett munkámban néhány történeti, régészeti adatot, olykor meggondolni való szempontokat kínálnék föl; ez volna annak bevezető fejezete. Írásom gyakran kritikus. F. Curta találó kifejezését¹⁰ fölhasználva: nem *text-driven history*-t kínálok, és nem is *find-driven archaeology*-t művelek.

Az eurázsiai sztyeppe régészetében mindig külön tárgyalást igényel(né)nek az avarok. A kelet-európai sztyeppe régészeti kutatásában kizárólag a sztyepei típusú tárgyaikat és azokat kizárólag párhuzamként szokták idézni – nem számolva az avar anyagi kultúrájának a Kelettől független, egyedi alakulásával. Meghatározó magjuk sztyepei eredetű

⁵Zhivkov (2015) viii: [Khazaria] ...represents a stage in the development of the Russian scientist's political theory...

⁶Darkevich (1976) 145, Tab. 50; Trever és Lukonin (1987) 42, 126–127; Vanden Berghe és Overlaet (1993) 199, No. 5.

⁷Történetileg megválaszolhatatlan kérdés, hogy mikor és miként került oda a Transzkaukázus keleti felének egyetlen *solidus*-lelete. W. Hahn szíves meghatározása szerint I. Justinus 522–527 között vert *solidusa* volt, az ásató A. A. Iessen szerint „viszonylag kevésbé használt”: Bálint (1992) 330–331.

⁸Bidzhiev (1983).

⁹Artamonov (1962) 201.

¹⁰Curta (2019) 33, 50.

¹Braudel (1993).

²Vainshtein (1954); Gavrilova (1965).

³Vö. Tishin (2023).

⁴Stark (2008); Stark (2015) 99.

volt ugyan, de attól a világtól elszakadva a Kárpát-medencében egy multikulturális, nem-sztyeppei környezetbe kerültek.¹¹ Az anyagi kultúrájuk a helyben találtakal együtt fejlődött ki, a később Kelet-Európából csatlakozottaké is ahhoz idomult.

Adatgyűjtésem ahhoz az ezredforduló óta behatóbban művelt irányzathoz szeretne kapcsolódni, amelyik a két birodalomnak a „barbárokhoz” fűződő viszonyát párhuzamosan, az egyezésekben és eltérésekben egyaránt vizsgálja.¹² A jóval többszínű kép nyelésének lehetőségét kínálva, egyben az egyre fokozódó specializálódás miatt hasznosnak remélem az egymástól teljesen eltávolodott diszciplínákban közismert adatoknak és leleteknek megismertetését a teljesen másokat művelőkkel. (Ezért az alcím: *Bevezetés*.) Jövendő munkámban az összefoglaló vagy analízis elemzések helyett az írásos és régészeti adatoknak – kétségkívül nem teljes – gyűjtését kínálom föl mind a sztyeppei, mind a nagybirodalmakkal foglalkozó történészeknek és régészeknek. A leletanyag folyamatos gazdagodása és a történeti kutatás roppant kiszélesedett volta miatt lehetetlen is a történész, régész, bizantinológus és sinológiai munkákat követni!

A történész természetesen abból indul ki, ami a rendelkezésre áll: felsorolja a rendelkezésre álló rendkívül kis számú és inkoherens forrásadatokat, amiket sokszor fél évszázad választ el egymástól, és legtöbbször teljesen más földrajzi és kulturális környezetből származnak. Eközben valamennyi összefoglaló munka koherens történeti tablót kínál és mind a forrásadatokat, mind a régészeti leleteket túlértékeli. Egyedül azt elemzik, ami rendelkezésre áll, és nem vizsgálják a hiányokat, a(z el)hallgatások okát, ami a történeti valóságnak negatív oldala: mi történhetett a források által említett események között? Bizonyos leletcsoportok miért nem fordulnak elő bizonyos régiókban, kultúrákban? Egy jelenség kutatásánál a „hiányok” ugyanolyan súllyal mérendők, mint a tanulmányozható adatok. Erre három példa Kelet-Európából:

- a) A Kelet-Európában 463 körül Délnyugat-Szibériából érkezett, kínai forrásokban: *ting-ling*, *tie-lö* nevet viselő ogur népek tárgyalása mindig külön fejezetet kap az összefoglaló történeti művekben.¹³ Márpedig a rájuk vonatkozó bizánci és szír források kisszámúak, rövidiek, hézagosak, olykor egy évszázad is eltelt volt, hogy egy újabb mondat esett volna róluk – a főljegyzőik kizárólag a külpolitikai megnyilvánulásait tartották fontosnak, a belviszonyaikat nem, ami pedig hatással volt a külpolitikájukra is.
- b) Minden könyvben önálló fejezet foglalkozik a „türk-bizánci viszony” tárgyalásával, miközben az csak egy-egy mondatos forrásokra támaszkodhatik. Végül is másfél évtized alatt esett néhány követjárásról van szó, de azok céljáról kizárólag következtetések és feltételezések születtek. Eredményükről, következményeiről sem történetileg, sem régészetiileg semmit sem tudunk.

- c) Kazária történelmét tárgyalva elengedhetetlennek tartják a két kagánlány bizánci házasságának említését, miközben azok nem jártak semmilyen politikai, katonai következménnyel, és régészeti, numizmatikai tükröződésük nincsen. E házasságok nemcsak Bizáncban és Kínában, de a világban mindenhol és minden korban: pillanatnyi érdeket szolgáltak ki.

Tervezett munkámban ugyanakkora figyelmet szentelek a pozitív adatoknak és értelmezéseknek, mint a negatív aspektusoknak, hiányoknak.

Tisztában vagyok azzal, hogy e munkám az orosz és ukrán kutatók szemében ultrakritikusnak tűnhetik. Folyton szememre vethetik – egy külföldi szempontjából követhetetlen – a legfrissebb szakirodalom hiányát, de főleg az orosz és ukrán kutatásban meggyökeresedett felfogástól sokszor eltérő nézeteimet. Valóban gyakran kritizálom a kutatásukat, nemcsak a nemzetközi szakirodalom hiányát, de annak szemléletét is. Csakhogy egy „kívülálló” az évszázados, megszokott látásmódtól, kérdésfeltevésektől, ikonikus nevektől, kötelezőnek tartott szakirodalmi terhektől szabadon és a nagyon másfajta olvasmányaitól meghatározottan fogalmazhat! A szovjet és a nyugat-európai kutatás közti különbségek kialakulásának gyökereit a közelmúltban tökéletesen ragadták meg a szibériai népek etnográfus kutatói. Interpretációm szerint: a szovjet és a nyugat-európai szibériai népek kutatásában egy Kelet és Nyugat között áthatolhatatlan vasfüggöny ereszkedett le, ami csak a közelmúltban kezdett oszladozni.¹⁴ Úgy látom, erre az eurázsiai sztyeppei népek régészeti kutatásában még nem is érkezett el az idő.

A készülő munkámban nem tudtam a kínai és bizánci történetírás adatainak hitelességével, és a múlthoz való viszonyának elemzésével foglalkozni.¹⁵ Ritkán hivatkozom az eredeti forráskiadásokra (ez más régészeknél is gyakori). Igyekeztem az orosz és ukrán régészeti kutatás – számukra nyilván észrevétlenül: nemzetileg elfogult! – vitáiban semlegesen állást foglalni. Az ukrainai helyneveket – a szakirodalomban általánosan elterjedt orosz megnevezésüktől eltérően (korábban magam is úgy!) – az eredeti alakjukban használom, az ázsiaiakat az orosz, ill. nemzetközi átírásukban. A nemzetközi kutatás számára állandó nehézséget jelent: az orosz nyelvű publikációkban a helynevek ragozott alakban jelennek meg (birtokos vagy elöljáró eset) és csak a

¹¹Vida (2008).

¹²Ezekről kitűnő áttekintést ad: Ford (2020) 4–6.

¹³Legalaposabb Golden (1992) 97–100.

¹⁴Gray et al. (2003) 194: *Although Siberian ethnography was an open and international field at the turn of the 20th century, from about 1930 until the late 1980s Siberia was for the most part closed to foreigners and therefore to Western ethnographers. This allowed Soviet ethnographers to establish a virtual monopoly on Siberian field sites. Soviet and Western anthropology developed during that period in relative isolation from one another, allowing methodologies and theoretical approaches to diverge. During glasnost and after the collapse of the Soviet Union, the Siberian field was reopened, and field studies were conducted by several Western ethnographers. The resulting encounter between Western and former Soviet ethnographers in the 1980s and 1990s produced a degree of cultural shock as well new challenges and opportunities on both sides.*

¹⁵További irodalommal például: Macrides (2016); Wu (2018).

legritkábban alanyesetben, ami a helynév hivatkozásait nehezíti meg.

A kora középkori sztyepei népek kutatásának nehézségei más népekénél és kultúrákénál sokkalta összetettebbek. A nemzetközi tudományos világ az orosz és ukrán kutatásra van utalva, miközben ritkán állnak rendelkezésre a tárgyak és pénzek teljes katalógusai, elterjedési térképek, és sokszor elérhetetlen, régi publikációkra, forráskiadásokra hivatkoznak. Nagyon ritkán járnak utána az adattári feljegyzéseknek (azok a legutóbbi évtizedekig elzárva voltak), és még ritkábban dolgoznak föl régen előkerült leleteket.¹⁶ B. I. Marshak a keleti fémedény művesség feldolgozásakor főként az Ermitázs gyűjteményére támaszkodott,¹⁷ márpedig a külföldi szerzők kizárólag az általa tárgyalt szovjetunióbeli leletekkel foglalkoznak, nem ismerik pl. a Közép-Ázsiában élt és annak művészetével foglalkozó G. A. Pugachenkova munkásságát.¹⁸ E. C. Dodd is csak azokat tanulmányozta, amelyeket az Ermitázsban és Kijevben személyesen elérhetett.¹⁹ A 8–13. sz.-i „keleti” kincsek lelőhelyeit egyenként bemutató V. P. Darkevich kiváló könyve²⁰ nem tárgyalta a volt Szovjetunió valamennyi keleti fémedény leletét – mindezek az országon belüli mozgás különféle nehézségeivel magyarázhatók. A nemzetközi kutatásban nagyra értékelt monográfiák szerzői nem mindig érzékelik az illusztrációként fölhasznált leletek számát, elterjedését és összefüggéseit.

Nagyra becsült szerzők nagy presztízsű kiadónál megjelent művei nagy elismertséget és széles terjesztést kapnak, miközben a szerző tájékozottsága a nyelvi korlátai miatt messze nem teljes. (A nyelvtudás hiánya az orosz és ukrán nyelvű irodalomban különösen akadályozza a kutatást.) É. de la Vaissière tanulságosan fogalmazta meg, hogy a szogdokról írt monográfiájához hányféle publikáció és diszciplína feldolgozása szükségeltetett.²¹ Időközben az ázsiai sztyeppe kutatása éppenséggel divatos, az ezzel foglalkozó régészeti szakirodalom végtelenül gazdagabb lett. (Hozzám legközelebb N. N. Kradin látásmódja áll.) És amikor valaki a saját, szűkebb szakterületén kívül eső témakörrel kíván megismerkedni, annak kezdetben nemcsak a maradandó értékű és a kevésbé jelentős vagy éppen téves nézeteket képviselő cikkek, könyvek kritikus megkülönböztetése jelenthet nehézséget. Nem könnyű fölismerni az egyes szerzők elméleti, kutatástörténeti és ideológiai mozzanatát, jóllehet azok befolyásolhatják a következtetéseket is.

Az utóbbiakat jól illusztrálja E. Gellnernek A. M. Khazanov világszerte alapműként kezelt könyvéhez²² írt előszava. E. Gellner a magyar kutatást sommásan romantikusnak ítélte meg azért, mert az a falvakban keresi az ősi keleti hagyományt.²³ Eszerint nem tudott a magyar folklór, népdal és népzene kutatásában egy évszázad folyamán született, európai nyelveken is megjelent eredményeiről: hogy éppenséggel volt és van mit keleti gyökerűt kutatni, a még a 20. században is élő mese-, zene- és hitvilágban!²⁴ (Az 1960–70-es években az Alföldön magam is tapasztaltam a pogány hitvilág reminiscenciáit.) E tévedésére nem kellene több figyelmet fordítanunk, ha nem állította volna szembe a magyarral az orosz és szovjet kutatásnak a nomádok iránti érdeklődését, ami szerinte az előbbinél mélyebb és intenzívebb. Nem mérte föl (a kutatói létszámtól eltekintve...) ennek triviális történeti okait: a Magyarországnál sokkal nagyobb Oroszország sztyepei területein egészen a 20. századig éltek nomádok (a sarkkörü régióban a rénszarvassal nomadizálók mindmáig). A Közép-Ázsiával a 16. századig szerves kapcsolatban állt Moszkvai Fejedelemség sok évszázados története az orosz történelemnek integer része. Ezzel szemben a Kárpát-medence sík tájaira a kora középkorban és a középkorban beköltözött sztyepei népek a természeti adottságok és a legeltetésre alkalmas területek nagysága miatt eleve nem folytathatták a nomád életmódjukat. Az Európával kialakult kapcsolataik következtében anyagi kultúrájuk és életmódjuk lényegesen megváltozott, a 13. században beköltözött kunok pedig teljesen elmagyarosodtak. Magyarország Oroszországtól abban is eltér, hogy az itt letelepedett sztyepei népeknek nem lettek máig élő ethnikai csoportjai, akiknek leszármazottai nemzeti tudományként művelnék a múltjuk kutatását. Jó illusztrációja ennek a volgai tatár A. Kh. Khalikov: kevéssel a Szovjetunió felbomlása után egy könyvet jelentetett meg, melyben az orosz történelem és kultúra számos alakjáról mutatta ki azok tatár eredetét.²⁵ Az Európában általános megközelítésmódtól az orosz történettudomány abban is alapvetően eltér, hogy ma is nem-európai eredetű népekkel él együtt, akik folyamatosan részt vettek/vesznek az orosz ethnogenezisben, és ez – az akkulturációk teljesen egyedi függvényeiben – elkerülhetetlenül befolyással van a kutatásra. A magyar történetírásra pedig kezdetektől fogva meghatározó volt az a körülmény, hogy részben maga is a 895-ben (esetleg évtizedekkel korábban) a sztyeppéről érkezettek leszármazottjának tartja magát, ámde az országban nincsenek másféle ethnikai tudatú történettudósok.

Esetenként az eurázsiai sztyeppe kutatásában negatív jellegzetességek figyelhetők meg:

¹⁶Pozitív példa Iliukov (2013). A több mint 100 év kutatás, számtalan publikáció és az 1997-ben készült monográfia után I. R. Akhmedov, S. V. Khavrin és K. S. Chugunova figyeltek föl arra, hogy Malaia Pereshchepina-i leletben a bizánci monogramos és azonos típusú kőberakásos gyűrűk mellett van egy sosem tárgyalt, oroszlán-ábrázolásos intaglio is. Azzal szinte azonos a szogd származású, de már elkínaiasodó Shi Hedan és felesége († 667) sírjában (Guyuan tartomány) látott napvilágot: Akhmedov et al. (2023). Ez a sírlelet kronológiájához és külkapcsolataihoz rendkívül fontos történeti adalék.

¹⁷Marschak (1986).

¹⁸Például: Pugachenkova és Rempel (1982).

¹⁹Dodd (1961, 1964, 1968).

²⁰Darkevich (1976).

²¹De la Vaissière (2005) 5–6.

²²Khazanov (1984).

²³Gellner (1984), ix.

²⁴Írása idején az ősi magyar hitvilágot tárgyaló nem-magyar nyelvű publikációk is rendelkezésre állhattak, például: László (1960); Vargyas (1960); Vargyas (1978); Diószegi (1963); Kodály (1971); Vikár és Bereczki (1971); Vikár és Bereczki (1979).

²⁵Khalikov (1992).

- a görög filozófiára alapuló, Francis Bacon óta Európában gyakorolt tudományos módszer mellőzése,
- az általánosságokban fogalmazás:²⁶ pl. „Kazária Bizánc és Irán határán feküdt” – holott nem volt közös határuk. „Kazária szoros kapcsolatban állt velük” – a leletanyag nem ezt mutatja. Egy könyv Ibn Fadlan-nak a volgai bolgárokhoz történt utazását Oroszországba történnék jelöli – a Felső-Volga akkor még nem volt a Rus’ része. „A kazárok a kelet-nyugati kereskedelem központjában ültek” – hogy mennyire profitáltak abból, arról a tervezett könyvemben külön lesz szó,
- történeti tájékozatlanság; nemzetközileg nagynevű szerzők a Krímben bolgárokról írnak, a mintegy 1000 km-rel távolabbi Káma-medencét a Kazár kaganátussal együtt tárgyalják,
- a Nyugat-Európa-centrikus szemlélet: C. Wickhamnek a kora középkori európai történelem hatalmas szintézisében a római és germán alapokból kifejlődő Európa elemzése mellett kimaradt az egész Kelet-Európa és a Balkán!²⁷ Márpedig a római továbbélés, az avarok, bolgárok és kazárok, a kelet-európai és balkáni szlávok története és fejlődése a nyugat-, dél- és észak-európaiktól teljesen eltérő volt,
- az eredetileg csak feltételezésekre épülő, későbbi közmegegyezések elfogadottá válása; nagyon kevesen elemzik a rendelkezésre álló adatokat. Ezt B. Zhivkov pontosan fogalmazta meg: *As a result, a theory, which in itself is hard to prove, begins to be used as an indisputable fact. A new theory is built on its basis, which in turn also begins to be seen as something already established, although it could not possibly exist without the previous theory it has been built on.* Végül A. K. Khazanovot idézte: *In the end, the same thing happened as in quite a few other instances throughout the history of science: by frequent repetition, the unsupported assumptions began to be perceived as indisputable truth.*²⁸
- a különösen nagy szakadék az írásos források és a régészeti leletek között. A bizánci és kínai források – mégha alapvetően eltérő jellegűek is – a sztyeppe népekről szólva a hadi és politikai eseményeken túl főként az utóbbiak által igényelt javakról tudósítanak. (A ritkábban figyelembe vett szír források kissé, a kínaiak sokkal többet: pl. a fejlemények rendszeresen év szerinti bemutatása, a császárnak adott tanácsokról, a sztyeppeiek összeesküvéseiről is.) A régészet nagyon másról tud: a forrásokban rendszeresen emlegetett selyemruhák töredékein²⁹ kívül a sztyeppeiek által többféle úton-módon beszerzett tárgyairól és pénzeiről, a regionális csoportok hasonlóságairól és eltéréseiről is. A történeti források váltakozó hitelességgel, a saját történetírásuk

hagyományát követve tudósítanak, míg a mindig új régészeti leletek konkrétan tanúskodnak tárgyak, technikák, díszítő elemek vándorlásáról,

- Kelet-Európában, a volt Szovjetunió köztársaságainak követhetetlen számú publikációiban olykor tettenérhető: a szerző valójában nem olvasta – legalábbis érdemben nem – a hivatkozott idegen nyelvű munkát, csak idézte. Eközben a mindent átható történetiségre, az ethnikai azonosításra való törekvés és a nemzeti elfogultság mögött bajos kihámozni a maradandó tudományos magot. Oroszország két kontinensre kiterjedő ország, önálló kultúrával, számtalan intézményében nagyon sok történész és régész kutat és ásat, a saját sorozataikban publikálnak, miközben a munka- és életkörülményeik nem mérhetők a külvilágban dolgozókéhoz,
- a földrajzi összefüggések szemléletének gyakori hiánya. Pl. a Shamshi-i sírral többnyire az orosz kutatás foglalkozik,³⁰ míg a Boma-íval a nemzetközi³¹ – miközben az Iszik-köl nyugati és keleti oldalán, földrajzilag ugyanabban a régióban, ugyanabban a korszakban láttak napvilágot és kulturálisan összetartoznak!

Az európaiktól teljesen eltérő szemmel kell néznünk a sztyeppével foglalkozó szakirodalmat.

KULTURÁLIS SZEMLÉLET

A sztyeppe népek esetében azért különösen lényeges a forráskritika, mert őket az európai történetírás a bibliai időkől fogva idegenként, ellenséggént kezelte; szemükben a földművelők és az állattenyésztők közti ősi ellentétet Káin és Ábel története jelenítette meg.³² E szemléletben fogant és fejlődött hatalmassá az európai történettudomány! Ammianus Marcellinus 390–392-ben készített hun fejezetét (XXXI.2) minden munka idézi. Kifejezésre juttatta a testi ellenszenvét (ugyanígy perzsák, „szaracénok”, gallok iránt is!) és a kulturális tájékozatlanságát. A római szemszögéből érthetetlen és lenézésre okot adó volt az, ami éppenséggel a nomád életmódból következik: a sztyeppén a születési hely helyett a leszármazás felsorolását tartják lényegesnek. „Hit-szegők, megbízhatatlanok”, „beszédük kétértelmű”³³ – de hiszen éppen az utóbbit vetette 576-ban a nyugati türk kagán a bizánci követ szemére: (Menandros 19.1)³⁴ *Audiatur et altera pars.* A 20. század közepéig – tudományosan akkor még kifogástalanul alátámasztottnak tűnően – bennük „a nagycivilizációk ellenségének” képét vetítették föl,³⁵ míg a másik (elsősorban a magyar) egy tisztán romantikusban ringatta magát: „a végtelen puszták szabad emberei”.

²⁶Frye (2005), 356.

²⁷Wickham (2005).

²⁸Zhivkov (2015) 7.

²⁹Nagy et al. (2009); Harangi et al. (2023). A kelet- és közép-európaiaknál összehasonlíthatatlanul gazdagabbak a belső-ázsiai leletek: Kubarev (2017) 40–54.

³⁰Legismertebb Kožomberdieva et al. (1998); Marshak (2004) 51–52, 188–189, nos 94–95.

³¹Például: Ying (2008); Koch (2008).

³²Ecsedy (1969) 855.

³³Szepeszy (1993) 587–588.

³⁴Fehér (2019) 119.

³⁵Vö. Pohl (1988) 4–10: „Quellen, Bilder, Vorurteile”; Pohl (2018) 5–11.

Kína és Bizánc történetírásában a sztyeppeiek kulturális megítélése élénken foglalkoztatta mind az eurázsiai sztyeppe kutatását, mind a magyar közgondolkodást. Mindkét fel fogás tud egykorú forrásokra hivatkozni a hiung-nukról készült Kr. e. 2. századi Shih chi (110.) és a 7. századi Theodorus Synkellos (XI.) leírásában: *A xiongnuk nyíltan vallják, hogy a háborúzás a szakmájuk., Életük a háború.*³⁶ Ugyanakkor Priskos (8M) azt írta, hogy amikor befejeznek egy háborút, teljesen gondtalan, békés életet élnek.³⁷ A 21. század elején a kutatás már következetesen rámutat e beállítások sematikus voltára. Mindkettő idealizált, egyoldalú, miközben ugyanarról ad egy villanásnyi információt: a sztyeppeiek életmód és gondolkodás egyik aspektusáról, valamint a két fél ellenségképéről és életszemléletéről. Ezek az idézetek – leegyszerűsítően vagy éppen propagandisztikusan – azt tükrözik, hogy a nagybirodalmak miként tekintettek a sztyeppeiekre, és hogy az utóbbiakról festett kép milyen volt, amikor nem támadóként léptek föl. Ezekben (és sok hasonlóan) a teljesen másféle életmód és világfelfogás mutatkozik meg. A két világ hatalmas különbségét 1253-ban Rubruquis tökéletesen érzékelte és így is írta le – ezért idézte őt N. N. Kradin!³⁸ Amikor X. Lajos követeként a mongol nagykánhoz készült, a krími Sudak-ot elhagyván három nap után látott először „tatárokat”. A határ átlépésekor így fogalmazott: [...] *amint közibük léptem, tisztán láttam, hogy más világba érkeztem* (Rubruk IX.1.).³⁹ Ez a látásmód az egész emberiség történetében is megmutatkozott, valahányszor az európai, a „fehér” ember a nem-európaiakkal találkozott.⁴⁰ Európában csak a 20. század elején kezdték el antropológus és nyelvész kutatók nem-európacentrikus szemmel vizsgálni a világ népeit. Ámbár a szociális antropológia megalapítójának tartott B. Malinowski naplójának⁴¹ közzététele után kétségessé vált, hogy a kutató egyáltalán mennyire tudja függetleníteni magát a saját kulturális gyökereitől?⁴²

A történeti és régészeti forrásokat érdemes összehasonlítva vizsgálni: a sztyeppeieknek valóban, és ha igen, miért csak „az életük a háború” volt? Vagy amellet valóban a „gyönyörködés a legelő állatokban”⁴³ határozta volna meg a kultúrájukat? A nagybirodalmakkal való „békés” és harci kapcsolataik csak a materiális igényeik kielégítésére

irányultak, azok valóban kizárólag a „rablás” körül forogtak? A rablás az európai antikvitásban is, Bizáncban is a gazdasági életnek szerves része volt⁴⁴ – mi hát a különbség? A történetírói nézőpont és a gazdasági súlypont.

Ami adat e vonatkozásban a sztyeppeiekkel kapcsolatban egyáltalán felhasználhatónak tűnhetik, az igen szórványos, nem egynemű, kronológiailag erősen eltérő és legtöbbjük a saját történetírói hagyományuk toposzaival terhelt. Mégis megengedhető a bizánci és a kínai források együttes kezelése és kísérlet az abból fakadó általánosításra. Egyrészt mert a hasonlóságok a nagybirodalmi struktúrából következtek (adminisztráció, hadsereg működtetése). Másrészt mert a sztyeppeiek népeknek az eredetükben, kultúrájuk egyes részleteiben, politikai gyakorlatában és kulturális megnyilvánulásaiban több esetben igen nagy fokú, tértől és időtől független azonosság mutatkozik.

A Kelet-Európában művelt kora középkori régészet ritkán tudja átlépni a saját árnyékát: a mindenáron történeti értékelésre és az ethnikai azonosításra való törekvést, amit F. Curta *obsessed*-nek minősített.⁴⁵ Eltekintve a történeti eseményekkel, folyamatokkal való azonosítások módszertani akadályaitól, még az egyazon évszázadon belüli keltezés is kizárólag analógiákra és az ugyanilyen „biztonságot” kínáló pénzzel keltezésre támaszkodhatik. Mindeközben a regionális fejlődések és kronológiák teljesen ismeretlenek előttünk. A sztyeppeiek politikai alakulatok köztudottan provizórikusak és képlékenyek, a népnevek a forrásokban hagyományozódtak, és nem tudni, hogy azok törzsneveket, népneveket, vagy politikai egységet jelentenek-e? A közelmúltban ugrásszerű fejlődésnek indult, de jóval kevesebb leletanyaggal rendelkező ázsiai sztyeppeiek régészetre ez fokozottan érvényes. Ott a kormeghatározással a politikai alakulat nevét követik: így lesz minden 6–8. századi *türk*, 8. századi *ujgur*, 9. századi *kirgiz* – tekintet nélkül az ezen kaganátusokat alkotó népelemekre.

IDEOLÓGIAI HATÁSOK

Az eurázsiai sztyeppe történeti és régészeti kutatását a Szovjetunióban mindig, 1945–1990 között Közép- és Kelet-Európában is minden szempontból alapvetően határozták meg ideológiák. A marxizmus követését különbözőképpen,⁴⁶ az idő múlásával fokozatosan enyhülően várták el, míg a szláv országokban fölerősödött a szlávok régészete, a nem-szláv „szocialista országokban” a szlávok kutatása lett a fő feladat (Magyarországon 1956-ig, Romániában 1965-ig, a Német Demokratikus Köztársaságban mindvégig).⁴⁷ A Szovjetunió fölbomlásáig a szlavofil szemlélet mellett az aktuálpolitika és – a 20. sz. nagyobbik részében – a nacionalizmus is szerepet játszott; mindezek vizsgálata nem tartozik e munka körébe.

³⁶Watson (1961) 143; Theodorus Synkellos (1973) 16.

³⁷Dobhofer (1955) 43.

³⁸Kradin (2015) 11.

³⁹Ruitz (1965) 122, 132.

⁴⁰A „barbár” mindannak ellentéte, ami *romaios*: Lechner (1955) 293. E szemléletről tágabban: Schmieder (1993, 1994).

⁴¹Malinowski (1989).

⁴²Az Európa-centrikus szemléletről: Amin (2008).

⁴³Sultan Sa'id kánnak mondta Qasim kazak kán (uralk. 1511–1521): *We are inhabitants of the steppe; we have no rare or valuable possessions of goods; our most valuable possessions is our horses. Meat and the skin from it serve as our best food and clothing; our most enjoyable drink is their milk and what we prepare from it. We have no gardens or buildings on our land. Our place of recreation is the cattle pasture and the herding of horses. We go the herds and take pleasure in the sight of horses.* Shajbani-name: Tavarihi-guzida-ji nusrat-name (1969) 226.

⁴⁴Különösen: Lykaki (2018).

⁴⁵Curta (2019) 33, 50.

⁴⁶Közép- és kelet-európai női sorsokon keresztül mutatja be Curta (2024).

⁴⁷Bálint (1986).

A szovjet tudományosságban a politikai behatás az 1920-as évek végén jelent meg.⁴⁸ Az aktuálpolitika különleges mértékben érintette a régészetet; jelszó volt, hogy „Aki migrációról beszél, a fasizmus malmára hajtja a vizet.”⁴⁹ A 20–30-as években intézményeket zártak be, régészeket végeztek ki vagy lehetetlenítettek el.⁵⁰ A beavatkozás mértéke, a tudományos életet megterhelő, a tudósok mindennapjait meghatározó volta a világ kutatói előtt ismeretlen, hogy például a mindenki által idézett Šarkel-i ásatáson a Gulag női foglyai végezték a földmunkát.⁵¹ Az 1934 után intenzívvé váló terrorba sok tudós – közvetve vagy közvetlenül – belehalt: különleges tisztelet nekik és mindazoknak, akik e tragikus évtizedekben és a teljes szellemi elzártságban is – úgy-ahogy – törekedtek a tiszta tudományt művelni! (A szovjet régészeket ért egyéni tragédiák hosszú soráról és a hatalommal együttműködőkről L. S. Klein írt kimerítő, tanulságos monográfiát.⁵²) Minden nem-szovjet polgár részéről elképzelhetetlen, hogy azokban az években miket kellett elhallgatniuk?⁵³ (Az orientalistákat az „ázsiai termelési mód”⁵⁴ körüli, ténylegesen életbevágó vita még jobban érintette,⁵⁵ de a Kleinéhez hasonló műről nem tudok.) Generációk nőttek föl e légkörben – amikor kritizáljuk a mai kollégáinkat, számításba kell vennünk a Szovjetunió történetét! A pszichológia tudja: a frusztráció nemzedékeken át öröklődik, az elhallgatás bevéődik. Az orosz és ukrán tudományosságot teljesen más normákkal kell mérni!

Kazária megítélése az orosz és ukrán történetírásban olykor elfogult, jócskán megfigyelhető M. D. Karamzhin (1766–1826) kazárokat idealizáló felfogásának továbbélése. Sokáig a burkoltan ellenséges és a burkoltan rokonszenvező beállítások között ingadozott; az előbbi fakadhat rejtett antiszemitizmusból (vö. a kazárok judaizálása),⁵⁶ az utóbbi a kevésbé titkolt pánszlávizmusból (vö. „a sztyeppe mint a szlávság ősellensége”). Amiként a Szovjetunió fennállásakor tették, ma is gyakran a kaganátus lakóinak a szlávokkal való „békés együttéléséről” értekeznek.⁵⁷ Az utóbbi évtizedek jelentős kutatási eredménye, hogy Kazária végét nem egyedül Szvjatoszláv hadjáratának, hanem éppenséggel egy belső hanyatlási folyamat betetőzésének tulajdonítják.⁵⁸

A kutatásban jártasak előtt jól ismert, hogy a hosszú ideig tartó kazár-ellenes irányzatot egy „P. Ivanov”-nak a szovjet kommunista párt napilapjában, a Pravdában megjelent cikke

jelölte ki („Egy hibás koncepcióról”, 1951. december 25.).⁵⁹ A fórum megválasztása egyértelművé teszi a politikai szándékot. Az álnév mögött többen B. A. Rybakovot, a szovjet régészet negyven éven át vezető személyét sejtik, de van egy feltételezés, mely szerint maga Sztálin lett volna a szerző.⁶⁰ E beállításban a sztyeppével szemben a Kievi Rus’ vált a „megmentővé”! Az 1920–1940-es különlegesen súlyos évtizedei után a Sztálin halálát (1953), majd a szovjet kommunista párt XX. kongresszusát (1956) követően Közép- és Kelet-Európa társadalmában is, következésként: a tudományos kutatásban is lassan általános változás indult meg, ami kihatott a kora középkori sztyeppe régészetére. Kevesen érzékelték akkoriban, de még ma is, mert nem tartalmazott *közvetlen* történeti következtetést: 1955-ben, G. F. Korzukhina máskülönben gyakran idézett cikke nyitotta meg ezt az új korszakot. Addig a Malaia Pereshchepina-i leletet „kincsként” tárgyalták (kevesen: ma is), amint a 6–8. századi kelet-európai sztyeppe több elit leletét is. Ez először mutatta ki, hogy a Malaia Pereshchepina-i nem kincsből, hanem sírból származik.⁶¹ A „kincsnek” való meghatározás szándéka mögött az a gondolat rejlett, hogy annak ethnikai hovatartozása sokféle lehet, azaz annak nem-sztyeppei eredete is lehetséges. Nyilván ezért G. F. Korzukhina cikkét a folyóirat szerkesztősége óvatos közleménnyel adta közzé – 1955-öt írunk! Ezt követően a régészetben a végtelenül leegyszerűsített nomád-kép töredezni kezdett, majd a 60-as évektől kezdve a kutatás intenzívebbé vált.⁶² Az új korszak kezdetét M. I. Artamonov könyve (1962) és a domináns pánszláv felfogástól (kissé) eltérő cikkei jelezték⁶³ – a Szovjetunió kora középkora régészetében a Ermitázs főigazgatóját, a leningrádi professzort, Šarkel feltáróját tekintették iránymutatónak, munkássága ma is értékkel bír. Az ő monográfiáját követően szinte azonnal jelent meg a volgai német V. F. Gening és a volgai tatár A. Kh. Khalikov több évtizeden át nemzetközileg is alapműnek számító könyve, mely a sztyeppeti tematikát: a protobolgarokat tárgyalta.⁶⁴ A magyar őstörténetkutatásban új korszakot nyitott E. A. Khalikova a Tankeevka-i temető feltárásával, aki ezután Magna Hungaria-val kezdett foglalkozni.⁶⁵ Csökkenni kezdett a sztyeppeti népek, a krími gótok és a normannok egyértelműen negatív megítélése,⁶⁶ ami az addigi tematikusnál jóval árnyaltabb történeti értékeléshez vezetett. A 60-as

⁴⁸ Alekshin (2023).

⁴⁹ Formozov (1993) 78.

⁵⁰ Fodor (2016).

⁵¹ Klein (2014) 229. és A. V. Gadlo szóbeli közlése.

⁵² Klein (2014).

⁵³ Formozov (1993).

⁵⁴ Összefoglalása: O’Leary (1989); Nicolescu (2016) 57–84.

⁵⁵ A korról és az antiszemitizmusról árulkodik, hogy I. K. Kokovcov alapműnek számító, de csak néhány könyvtárban föllelhető forráskiadását hosszú ideig zárt osztályon őrizték.

⁵⁶ Kizilov és Mikhaylov (2005); Shnirelman (2007).

⁵⁷ Pl. Koloda (2015) 59.

⁵⁸ Zhivkov (2015) ix–x.

⁵⁹ Zhivkov (2015) 213–214.

⁶⁰ Klein (2014) 232, 234.

⁶¹ Korzukhina (1955).

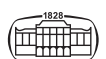
⁶² Kutatástörténete: Kizilov és Mikhailova (2005), 49–51; Golden (2007) 28–52. Az orosz, majd szovjet történettudománynak a török népekkel kapcsolatos felfogásának alakulását kitűnően tekintette át D. Shapiro: Shapiro (2018) 339.

⁶³ Artamonov (1962, 1970, 1974). B. A. Rybakov és M. I. Artamonov személynéről lásd Klein (2014) 192–218, 219–237. M. I. Artamonov munkásságának kritikája: Kizilov és Mikhaylova (2005).

⁶⁴ Gening és Khalikov (1964).

⁶⁵ Khalikova (1971).

⁶⁶ Ezt nem tartja igaznak, amit példákkal illusztrál: Komar (2018) 56–57, 12. jegyzet.

években új feltárási technikák jelentek meg,⁶⁷ a kibontakozó új látásmódnak volt első, történetileg, régészetileg és néprajzilag árnyaltabb megnyilvánulása a Szovjetunióban tanult és intenzív kapcsolatokat ápoló Bartha A. könyve,⁶⁸ majd a szintén szovjet tapasztalatokból induló, 1985-ben emigrált A. M. Khazanov világhírű monográfiája.⁶⁹ A Kazár kaganátus területén – semleges címek alatt – már az 50-es években a „temető-régészet” mellett településeket tártak fel, mezőgazdasági tevékenység nyomait figyelték meg,⁷⁰ ami lassan a „nomadizmus” fogalmának szovjetunióbeli újraértékelését indította el. A 60-as évek ideológiája és kutatási helyzete fogalmazódik meg leegyszerűsítően S. A. Pletněva könyvének aktuálpolitikai ihletésű és célzatú címében.⁷¹ Azt sugallta egyértelműen, hogy a sztyeppe népek esetében egy egyenes fejlődési folyamattal van dolgunk, ami a „tisza” nomadizáló életmódtól a félnomadon át a letelepedettig vezet. (A szovjet történelmi materialista felfogás szerint a kommunizmusban el fog tűnni a falu és a város közti különbség, egyedül Mongóliáról hirdette, hogy az ország a nomadizmusból átmenet nélkül fog átlépni a szocialista életmódba.) S. A. Pletněva tudott a kazáriai városokról szóló muszlim forrásokról, kollegái és tanítványai szóbeli közléseiből folyamatosan értesült a legfrissebb ásatási eredményekről, de – véleményét többször árnyalva vagy megváltoztatva – mégis megmaradt a „nomád szállások” és a „városok” alternatívája mellett.

A kelet-európai régészetben orosz és ukrán sajátosság, hogy az adott kor minden leletét „kazárként”, ritkábban: „kazáriaiként” kezelik. A politikai fennhatóságot a Kazária tágabb területén általánosan elterjedt leletanyagra terjesztik ki, tekintet nélkül a birodalmi léptékű távolságokra és a mikro-régiók kapcsolattrendszerére, lokális kultúrájára. Mintha Kazáriát is a soknemzetiségű Oroszország előzményeként szemlélnék, amelyik – a mai Mongóliához hasonlóan – átlépte a rabszolgatartó társadalmi alakulatokat!⁷² Pedig a Kazár kaganátusnak csak alattvalói, lakói voltak pl. a mélyen az Észak-Kaukázus magas hegyei közötti temetőket létesítők, a valahol a Közép-Volga közelében lakó, vitatott eredetű burtaszok,⁷³ és a nagyon vegyes összetételű szaltovo-majaki kultúra népessége! (Ugyanez a kínai történetírás szemlélete, amit a külföldiek is követnek: „kínaiként” kezelik az etnikailag, kulturálisan nagyon különböző a Hszincsiang-i, Belső-Mongóliai és tibeti leleteket.) A kétségtől azonos típusú fülbevalók és övdíszek rendkívül különféle kultúrájú régiókban, népek temetőiben láttak napvilágot – egyedül (tág)

időrendi horizontok föllállítására alkalmasak, de történetileg és etnikailag irrelevánsak.⁷⁴ Újabban Kazária történeti és régészeti kutatásában gyökeresen új szemlélet jelent meg a krími városokhoz való viszony,⁷⁵ a kereskedelem⁷⁶ vonatkozásában. Kritikus megújulást ígért V. S. Flërov a kazáriai „városok” és „várak” kérdését tárgyaló könyve, rámutatva Kazária régészetének sok közhelyére, módszertani hibájára. Módszertanilag is gyökeresen új szemlélet megjelenését ígérő B. Zhivkov monográfiája.⁷⁷ A kelet-európai szlávok és sztyeppe népek történetét és régészetét sokszor tárgyalja az egyaránt pánszlávizmustól és pán-sztyeppe szemlélettől mentes F. Curta⁷⁸ (egyik munkájára sincsen reakció Kelet-Európából). Minthogy többször is orosz szerzőkkel közös cikkeket jelentetett meg,⁷⁹ az 5–8. századi kelet-európai sztyeppe régészeti kutatásába remélhetőleg újat eredményez Gulyás Bencének jelenleg kiadatlan disszertációja, ami a mindenáron történetiségre törekvő és merev kronológiai horizontokban való gondolkodás helyett kulturális csoportokat különített el.⁸⁰

A Szovjetunió felbomlásáig az alkalmazott módszer és szemlélet tekintetében hasonló volt a helyzet a sztyeppe ázsiai felének régészetében is. Ez döntően határozta meg a nemzetközi történeti és régészeti kutatást, hiszen addig kizárólag az orosz irányítású, embert próbáló körülmények között végzett expedíciókról kiadott, igen különböző részletességű publikációk álltak rendelkezésre. Érezhető volt bennük a nagyorosz szemlélet és a Kínával akkoriban kialakult ellenséges viszony,⁸¹ nem esett szó a Tibeti birodalom háromszáz éven át tartó közép-ázsiai befolyásáról,⁸² ahelyett hangsúlyozták – NB.: a Szovjetunió területén volt! – Szogdia szerepét. Mindez mára a nemzetközi együttműködésekben végzett expedíciók révén lényegesen megváltozott. Elindult a világban annak a tudományos képnek kialakulása, amelyik ma irányadó az ázsiai sztyeppe történeti kutatásában. Számos új megközelítésmód és kérdésfeltevés született⁸³ (a kínaiakat nem tudom követni), de a régészek közül senki sem vizsgálta meg az eurázsiai sztyeppe számtalan párhuzamosságának A. Selbitschka által megfogalmazott alapvetését: *Movement of People, Ideas and Objects*.⁸⁴

⁶⁷S. A. Pletněva szóbeli közlése szerint a Šarkel-i ásatáson a kézzel formált kerámiát nem őrizték meg.

⁶⁸Bartha (1975).

⁶⁹Khazanov (1984).

⁷⁰Liapushkin (1958); Magomedov (1983) 95–154; Mikheev (1985).

⁷¹Pletněva (1967).

⁷²Artamonov (1962) 37: „Nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a kazár állam volt, mégha primitíven is, az első feudális alakulat Kelet-Európában, mely helyi, barbár alapokból jött létre, amelyik nem ment át a rabszolgatartás alakulatán.”

⁷³Noonan (2007); Novoselcev (1990).

⁷⁴Egy pozitív példa: Golofast (2017).

⁷⁵Farbei (2004); Sorochan (2005); Mogarichev et al. (2007); Mogarichev és Bocharov (2013); Majko (2020). A korábbi időszakokra vonatkozóan hasonló kérdést fejtegetett Gulyás és Strokov (2022).

⁷⁶Flerov (2011).

⁷⁷Zhivkov (2015).

⁷⁸Curta (2006, 2008, 2019, 2021a, 2021b).

⁷⁹Gulyás et al. (2021); Gulyás és Strokov (2022).

⁸⁰Gulyás (2022).

⁸¹Biran et al. (2023) 6.

⁸²Beckwith (1993).

⁸³Csak válogatás a hatalmas irodalomból: Pohl (2018); Cosmo (2002); Drompp (2015).

⁸⁴Selbitschka (2023).

KORLÁTOK

A kora középkori kelet-európai sztyeppe történetével és régészetével foglalkozó, szinte a világ minden országában művelt kutatás közel két évszázados múltra tekint vissza. A folyton újabb orosz és ukrán régészeti szakirodalom a külföldiek szemében követhetetlen, míg a külföldi publikációk az előbbieket számára többnyire elérhetetlenek, amiből számtalan hiányosságuk fakadhat. A korlátok részben a keltezés nagy fokú bizonytalanságából fakadnak, ami az esetek többségében legfőljebb fél évszázados pontossággal lehetséges – eközben a leleteket sokan konkrét történeti összefüggésekben értelmezik. A keltezésben kulcsfontosságúnak tekintik a bizánci pénzeket, egyáltalán nem számolva azzal, hogy azok a birodalom határain túl nem-gazdasági szerepet játszottak.⁸⁵ A bizánci pecsétes edények készülésének korát alapul véve a kísérő leletekre biztos kronológiai kiindulási alapként tekintenek, holott 1) a készülés, 2) a legutolsó kereskedő általi megszerzése (hogyan történt?), 3) az odakerülés és 4) az utolsó tulajdonosának birtokba kerülése (csere, ajándék vagy rablás?) között ismeretlen idő telhetett el. (Egyes bizánci edények esetében még külön hozzászámítandó, hogy egy közép-ázsiai kitérő után kerültek vissza Kelet-Európába!)

A történeti korlát a források följegyzésének politikai indíttatásából és annak esetlegességéből ered; különösen a bizánciak esetében számtalan mozzanat marad örökre ismeretlen. A feljegyzések többféle bizonytalansága és a kronológiaiailag számításba vehető sírok olykor tényleg maroknyi száma miatt legtöbbször Kelet-Európa sok népének még a szállásterületét sincsen alap megkísérelni lokalizálni⁸⁶ (ezért szinte nincs is azok között megegyező!), miközben hány más „nép” nevét még csak nem is említik a források?! A nemzetközi és a kelet-európai kutatásban általánosan elismert kutatókat követve csak közmegegyezések⁸⁷ alakultak ki a legfontosabb kérdésekről. A jelen munka egyszer kritizálja az említetteket, máskor ezen interpretációkat továbbépíti, mégis: *navigare necesse est*.

ÖSSZEFÜGGÉSEK

A generikus és strukturális azonosságot vonja kétségbe N. Di Cosmo: a sztyeppe népek és kultúrák kutatásában rendszeresen tárgyalt analógiák történeti szempontból csak tudós konstrukciók, régészetileg pedig nem állnak fenn.⁸⁸ A ránk maradt források valóban meghatározóan viselik nyomát az írójuk kultúrájának és toposzokkal terheltek. Példaként a Pan Ku és a Han-su által a hiung-nukról szóló közléseinek eltérését hozta föl, de hivatkozhatott volna európai példákra, például Ammianus Marcellinusra is. Az eltérések azonban a források szerzőinek világfelfogásán túl azok

személyes okból is eltérő céljából (hivatalos és történetírói) fakadhatnak – márpedig az ellentmondások, hiányosságok és információtöbbletek föltárása és elemzése a történettudománynak mindenkori feladata. Hanem az eurázsiai sztyeppe népek szellemi és anyagi kultúrájában éppenséggel számtalan hasonlóság mutatkozik, s mivel a különféle ázsiai és európai források szerzői egymástól függetlenül dolgoztak, ezért az azonosságoknak különös jelentőség tulajdonítandó. Amiként a mediterrán és a germán világon belül a természeti körülmények, gazdálkodás, kultúra azonossága miatt sok egyezés figyelhető meg, pontosan olyan okokból az eurázsiai sztyeppe esetében is. És nemcsak az ázsiai sztyeppe társadalmak maradtak változatlanok az „antikvitás” óta,⁸⁹ de az anyagi kultúrájuk is, olykor évezredek és ezer kilométereken át, az ázsiaiakkal megegyezőn is.

A sztyeppe történeti azonosságai alapvetően újakat eredményeztek B. Szabó J. és Ivanics M. monográfiái,⁹⁰ N. Kradin tanulmánya,⁹¹ B. Szabó J. és Bollók Á. könyve,⁹² ezt látta meg W. Pohl, amikor a hun politikát és társadalmat a két évszázados távolság ellenére az avarral összevetve elemezte.⁹³ Néhány kiragadott példa: a kagán beiktatása, ami azonos volt a türköknél, kazároknál és magyaroknál,⁹⁴ a fojtogatás a türköknél és kazároknál,⁹⁵ a nemezen történő fölemelés a 4–6. századi t'o-pa-knál és a 10. századi kitajoknál,⁹⁶ a forgatás és a Kazah Középső Horda kánjának hintáztatása az 1771-ben történt megválasztásánál.⁹⁷ Azonos volt a hadszervezés: a hiung-nu és a mongol hadsereg tízes fölépítése,⁹⁸ a terror alkalmazása a csapatok működtetésében,⁹⁹ a csatakiállítás a 10. századi magyaroknál és a Dzsingisz-kori mongolok esetében.¹⁰⁰ Egyezett a kazár és a türk állami struktúra,¹⁰¹ nem változott az állatállomány szerkezete a hiung-nu és a mongol kori másfél ezer év alatt,¹⁰² ugyanígy a javak (újra)elosztása a 6. századi türköknél és a 13. századi mongoloknál,¹⁰³ amint közismerten a köznapi kultúra sem: pl. a kibontott haj, a kaftán viselete, a törökülés. A türkök és a mongolok ruhája egyaránt egyszínű lehetett,¹⁰⁴ s azt ugyanúgy a kopottságig hordták a mongolok, mint a hunok.¹⁰⁵ Az *Égtől való elhivatottság tudata* minden európai és ázsiai kagánnál megvolt és

⁸⁹Kradin (2011).

⁹⁰B. Szabó (2010); Ivanics (2017).

⁹¹Kradin (2011) 84.

⁹²B. Szabó és Bollók (2018).

⁹³Pohl (2001) 253–254.

⁹⁴Ivanics (2017) 90, 153; Balogh (2002) 40; Golden (2016).

⁹⁵Liu (1958) 8; Golden (1992) 47.

⁹⁶Ivanics (2017) 87.

⁹⁷Ivanics (2017) 98–99.

⁹⁸Kradin (2011) 96; Zhivkov (2015) 225.

⁹⁹Kradin (2011) 92–93.

¹⁰⁰Gombos (1938) 1471; Ivanics (2017) 170–172, 343. jegyzet.

¹⁰¹Izmailov (2023) 337.

¹⁰²Kradin (2015), 17.

¹⁰³Vö. Stark (2015) 473–474.

¹⁰⁴Stark (2015) 474–475.

¹⁰⁵Maenchen-Helfen (1973) 259–260.

⁸⁵Komar (2011); Gandila (2018) 243–247.

⁸⁶Megszívlelendő a figyelmeztetés: Curta (2019) 38.

⁸⁷Zhivkov (2015) 6–7.

⁸⁸Cosmo (2015) 53.

azt Kína is elismerte: négy birodalom uralkodóját tekintették az Ég fiának (Kína, India, Róma és az „északi nomádok”).¹⁰⁶ A népi emlékezet: a kazár és a türk vezetők egyformán emlékeztek vissza arra, hogy népük kis számából lett hatalmas; Elteris egy elszenvedett vereség után tizenhét főből álló csapattal indult újrászervezni a Keleti Türk Kaganátust.¹⁰⁷

Az anyagi kultúrában ugyanilyen változatlanság és kulturális azonosság figyelhető meg a kora középkori Kárpát-medence és Belső-Ázsia közti, kontinenseken áthúzódó sztyeppe régészetében, az avarok és a kelet-európai sztyeppe kutatásában a születése pillanatától fogva.¹⁰⁸ A poszthun korszak vonatkozásában a közelmúltban mutattak rá ázsiai párhuzamokra.¹⁰⁹ Kiragadott példakkal A. I. Semenov, majd részletesen kidolgozva O. Komar készített jó áttekintést a kelet-európai régészetből.¹¹⁰ A. V. Komar tizenegy jegyben foglalta össze az eurázsiai sztyeppe leletanyagban egyező jegyeket.¹¹¹ Ezek további, közismert adatokkal gazdagíthatók: ékszerek (lengőcsüngős fülbevalók a 7–8. századi kelet-európai sztyeppe, a türköknél és az avaroknál, „szaltovói típusú” fülbevalók a késő türk kori ábrázolásokon,¹¹² háromtagú gyűrűk a Pontus-vidéken, az Alsó-Dnyepernél, az Urál-vidéken, a Chu völgyében és az Isszik-kul-nál),¹¹³ mellékszíjas övek Belső-, Közép-Ázsiában, Kelet-Európában és a Kárpát-medencében¹¹⁴ (különösen tanulságos a katan-dai típusú övveretek térben és időben rendkívül széles elterjedése),¹¹⁵ fegyverek (a markolattal tompaszöglet bezáró harci kés, karikás kardmarkolat és P alakú kardfüggesztő, csontmerevítő íj, zászlós lándzsa az avaroknál, Kelet-Európában és Belső-Ázsiában),¹¹⁶ lószerszám¹¹⁷ (hosszúfülű kengyel a 6–7. századi Belső-Ázsiában, Közép-Volga-vidéken és a Kárpát-medencében,¹¹⁸ csontfüggesztő az Altajban,

a Közép-Volgánál, a Tien-san környékén, az avaroknál és a honfoglaló magyaroknál, kengyelszív merevítő, madárfej alakú korbácsvég 7. századi Oka-környéki sírban, 7–8. századi avaroknál, Šarkelben, 10. századi magyaroknál, az Észak-Kaukázusban),¹¹⁹ azonos típusú fémedények (füles csészék és füles edények) a kelet-európai sztyeppe, a Kárpát-medencében és Belső-Ázsiában,¹²⁰ faedény (avaroknál és az ázsiai sztyeppe),¹²¹ temetkezési szokás (halotthamvasztás a kelet-európai poszthun temetkezéseknél, türköknél,¹²² lovastemetkezés teljes és részleges változatai a 6–10. század között az ázsiai és a kelet-európai sztyeppe s a Kárpát-medencében). Figyelmet érdemel egy 7. századi Dnyeper-vidéki sztyeppe vezéri központnak feltételezett lelőhelynek, a Kubán- és Don-vidéki 8–9. századi temetkezéseknek belső-ázsiaiakkal és az újonnan fölfedezett avar sírokkal azonos konstrukcióban történt, négyszögletes árkokkal történő körbefoglalása,¹²³ és egy ornamentikai elem (madárábrázolás 8. századi belső-ázsiai elit sír szíjvégén, észak-oszétiai csaton, avar övvereteken).¹²⁴

Még e kiragadott példák is illusztrálják: az eurázsiai sztyeppe régészet által érzékelhető anyagi és szellemi kultúra tipokronológiai egységéről, szinkron fejlődéséről és többé-kevésbé egyidejűségéről beszélhetünk. (Ennek lebonyolódása egy ismeretlen, külön kutatóandó kommunikációs rendszert feltételez, vö. A. Selbitschka említett kérdése.) A bemutatott történeti kulturális és régészeti egység annak lehetőségét kínálja, hogy Kínának az „északi barbárokrá” vonatkozó feljegyzéseit föl lehet használni a kora középkori európai sztyeppe népekkel kapcsolatos forrásadatoknak mintegy kiegészítésére, értelmezésére. A kínai évkönyvek ui. összehasonlíthatatlanul bővebben és részletesebben tudósítanak a közép- és belső-ázsiai sztyeppe birodalmak különféle népeinek, törzseinek belső viszonyairól, a lázadásokról, meghódításokról vagy csatlakozásokról, az uralkodó családon belüli viszályokról, nagy ritkán az egyes vezetők jelleméről, a Kínának adott és attól kapott ajándékokról, az átállt vagy legyőzött vezéreknek adott kínai címekről stb. (NB. több európai sztyeppe uralodó is kapott Bizáncban patríkios-i címet.) Segítségükkel kulturálisan kiegészíthetjük, színesebbé, jobban értelmezhetővé tehetjük a bizánci, szír, örmény stb. források alapján az európai sztyeppe népekről szerzett ismereteinket. A párhuzamosságok, egyezések még számtalan

¹⁰⁶A hivatkozott forrásban e helyen a „jüecsi” nép neve áll, de az minden, a kínaiaktól északra élő sztyeppeire vonatkozatható: Golden (2007) 161.

¹⁰⁷Ezt a folyamatot mutatta be Ecsedy (1972) és illusztrálta Ashina példájával: Dobrovits (2004) 259–260. Egy példa a kazároktól: Kokovcov (1932) 92.

¹⁰⁸Pósta (1905).

¹⁰⁹Tejral és Zeman (2021).

¹¹⁰Semenov (1988); Komar (2006) 107–111; Komar (2008) 288–300.

¹¹¹Komar et al. (2006) 355–356.

¹¹²Stark (2008) 561, Abb. 95, Figs 6–9; Shomody (2009); Somogyi (2012); Kubarev (2017), 94, Abb. 101, 1–3.

¹¹³Zaseckaja et al. (2007) 40–46.

¹¹⁴Stark (2008) 188; Dobzhanskii (1990).

¹¹⁵Egy-egy kiragadott példa Japánból: Shosoin (1993) 90; Kínából: Cheng (2008) 112, alul; Távol-Keletről: Derevianko (1975) Tabs 53–54; Belső-Ázsiából: Torgoev (2011) 443, ris. 7; Közép-Ázsiából: Arzhanceva (1987) 105, ris. 8, 9–12; 114; Volga-Káma vidékről: Goldina (1985) 218, Tab. 10, 40–45, 47; Közép-Volga-vidékről: Komar (2010) 204, ris. 5, 8; Észak-Kaukázusból: Goncharov és Kadieva (2020) 50, ris. 1, 2–8; 10. századi Kárpát-medencéből: Točík (1968) Taf. 41, 1–7, 9, 10.

¹¹⁶Khudiakov (1986); Savin és Semenov (1998); Szöllősy (2004); Kruglov (2005); Csiky (2015); Sokolov és Gulyás (2023).

¹¹⁷Különleges kivétel: belső-ázsiai és kelet-európai kagánok kengyele öntött volt: a Malaia Pereshchepina-i ezüsből, Shoroon bumbagar II-i aranyból.

¹¹⁸Kovrig (1955); Vainshtein (1966); Bálint (1989) 43, Abb. 18, 1.

¹¹⁹Bóna (1980) 53, Abb. 10; Kubarev (2017) 205, Abb. 200; Zadneprovskiy (2003) 98, ris. 6, 30; Akhmedov és Gavrilov (2017) 30, ris. 10, 12; Tóth és Horváth (1992) 191–194; Fodor (1996) 359; Artamonov (1958) 40, ris. 26; Uspenskiy és Albegova (2014) 209, ris. 65, 1–3.

¹²⁰Bálint (2010) 241, Fig. 88, 1–6; Kubarev (2017) 107, Abb. 111–114.

¹²¹Zaleskaia et al. (1997) 329, Kat. 120; Garam (2009); Seregín (2017) 67, középen jobbra.

¹²²M. M. Kazanskij megjegyezte, hogy Illig keleti türk kagánt (uralk. 620–630) elhamvasztották: Kazanskij (2020) 93. Eszerint lehetséges, hogy a kora középkori Kelet-Európa hamvasztásos temetkezései között is lehetnek sztyeppe eredetűek?

¹²³Bálint (1982); Ambroz (1982); Flerova (2001); Naumenko (2004) 58; Stark (2008) 101, 472. jegyzet; Gallina et al. (2022) 313.

¹²⁴Erdenebold (2017) 52, Fig. 13, balra alul; Plokhov (2017) 10, ris. 3, 1; Daim (2001) 174, Fig. 3.

további példával igazolhatják a kora középkori eurázsiai sztyeppe téren és időn átívelő anyagi és kulturális egységét.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok Gulyás Bencének és Oross Krisztiánnak sok, értékes megjegyzéséért és az előbbinek szerkesztési segítségéért.

A munkát a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 135932. számú, *Kína, Bizánc és a sztyeppei népek a 6–10. században: a kapcsolatok néhány kulturális aspektusa* című pályázata támogatta.

FORRÁSOK

- Doblhofer, E. (Ford.) (1955). *Erklärung, Einleitung, Übersetzung: Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren*, Vol. 4. Byzantinische Geschichtsschreiber, Verlag Styria, Graz, Wien, és Köln.
- Fehér, B. (2019). *Menandrosz protector töredékei*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Fehér Bence, Magyarországi Intézet, Budapest.
- Frye, R. (Ford.) (2005). *Ibn Fadlan's Journey to Russia. A Tenth-Century Traveller from Baghdad to the Volga River*. Markus Wiener Publishers, Princeton.
- Gombos, A. F. (1938). *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, Vol. 1–4. *Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Ab Academia litterarum de sancto Stephano rege nominata editus Justiniani Cardinalis Serédi*. Szent István Akadémia, Budapest.
- Gy. Ruitz, I. (Ford.) (1965). *Juliánus barát és Napkelet felfedezése. Juliánus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szepes, Gy. (Ford.) (1993). *Ammianus Marcellinus Róma története*. Európa Könykiadó, Budapest.
- Tavarihi-i guzida-ji nusrat-name (1969). Ibragimov, S. K., Mingulov, N. N., Pishchulina, K. A. és Iudin, V. P. *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov. (Iz vlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii) (Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries. Extracts from Persian and Turkic writings)*. Nauka Kazakhskoi SSR, Alma-Ata.
- Theodorus Synkellos (1973). *Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626*. Fordította Makk, F., Vol. 3. Opuscula Byzantina, JATE, Szeged.
- Watson, B. (Ford.) (1961). *Records of the Grand Historian: Han Dynasty*. Reviewed edition by Sima Qian. Columbia University Press, Hong Kong és New York.
- Akhmedov, I. R. és Gavrilov, A. P. (2017). Nakhodki matric dlia izgotovleniia detalei geraldicheskikh poiasov v drevnostiakh riazano-okskikh finnov (Matrices Used to Manufacture Elements of Heraldic Belts Found among the Ryazan-Oka Finnish Antiquities). *Stratum Plus*, 5: 17–30.
- Akhmedov, I. R., Khavrin, S. V. és Chugunova, K. S. (2023). Persten s izobrazheniem lva iz Maloi Pereshchepiny. Novye vozmozhnosti atribucii [Fingerring with a lion depiction from Malaia Pereshchepina. New possibilities of the attribution]. In: Poskacheva, I. V. (Szerk.), *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*, Vol. 7. Gosudarstvennyi Ermitazh, Sankt-Peterburg, 93–110.
- Alekshin, V. A. (2023). Nenauchnye problemy otechestvennykh arkheologov (konec 1920-kh – nachalo 1950-kh gg.) (Non-scientific problems of national archaeologists (late 1920s – early 1950s)). *Arkheologicheskie Vesti*, 38: 17–29. <https://doi.org/10.31600/1817-6976-2023-38-17-29>.
- Ambroz, A. K. (1982). O voznesenskom komplekse VIII v. Vopros interpretatsii (Über den Komplex des 8. Jahrhunderts bei Wosnessenka am Dnjepr (Interpretationsfrage)). In: Ambroz, A. K. és Erdeli, I. F. (Szerk.), *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V–VIII vekov*, Sovetsko-Vengerskyi sbornik. Nauka, Moskva, 204–222.
- Amin, S. (2008). *Eurocentrism*. Aakar Books, New Delhi.
- Artamonov, M. I. (1958). Sarkel-Belaia vezha [Sarkel Belaia vezha]. In: Artamonov, M. I. (Szerk.), *Trudy Volgo-Donskoi Ekspedicii I*, Vol. 62. Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR, Nauka, Moskva és Leningrad, 7–84.
- Artamonov, M. I. (1962). *Istoriia khazar (The history of the Khazars)*. Nauka, Moskva.
- Artamonov, M. I. (1970). Slaviane i bolgari v Podneprove [Slavs and Bulgars in the Dnieper region]. In: Herrmann, J. és Otto, K.-H. (Szerk.), *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie I*, De Gruyter, Berlin [Ost], 119–132. <https://doi.org/10.1515/9783112535127-011>.
- Artamonov, M. I. (1974). Nekotorye voprosy otnosheniia vos-tochnykh slavian s bolgarami i baltami v processe zaseleniia imi Srednego i Verkhnego Podneprov'ia (V. V. Sedov: Slaviane Verkhnego Podneprov'ia i Podvinia) [Some issues of the relationship of the Eastern Slavs with the Bulgarians and Balts in the process of their settlement of the Middle and Upper Dnieper]. *Sovetskaiia Arkheologiia*, 1974/1: 245–254.
- Arzhanceva, I. A. (1987). Poiasa na rospisiakh Afrasiaba [Belts on the paintings of Afrasiab]. *Istoriia Materialnoi Kultury Uzbekistana*, 21: 92–114.
- Bálint, Cs. (1982). Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois aux IXe–Xe siècles. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2: 5–36.
- Bálint, Cs. (1986). A magyar régészet és a nacionalizmus [The Hungarian archaeology and the nationalism]. In: Kiss, Gy. Cs. és Kovács, I. (Szerk.), *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára, MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 166–174.
- Bálint, Cs. (1989). *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Böhlau, Wien és Köln.
- Bálint, Cs. (1992). Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üc Tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlag-verzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In: Daim, F. (Szerk.), *Awarensforschungen I*, Vol. 1. *Archaeologia Austriaca* –

IRODALOM

Akhmedov, I. R. és Gavrilov, A. P. (2017). Nakhodki matric dlia izgotovleniia detalei geraldicheskikh poiasov v drevnostiakh riazano-okskikh finnov (Matrices Used to Manufacture

- Monographien*, Vol. 4. Studien zur Archäologie der Awaren, Universität Wien, Institut für Ur- und Frühgeschichte, Wien, 309–496.
- Bálint, Cs. (2010). *Der Schatz von Nagyszentmiklós*. *Archäologische Studien*. Vol. 16b. Varia Archaeologica Hungarica, Balassi Kiadó, Budapest.
- Balogh, L. (2002). Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai (The Eastern Background of the Enthronement of the first Hungarian Ruler). *Acta Historica*, 112: 37–47.
- Bartha, A. (1975). *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*. Vol. 85. Studia Historica, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beckwith, Ch. I. (1993). *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. 4. kiad. Princeton University Press, Princeton. <https://doi.org/10.1515/9780691216300>.
- Bidzhiev, Kh. Kh. (1983). *Khumarinskoe gorodishche* [The fortified settlement of Khumara]. Karachaevo-Cherkesskoe Otdelenie Stavropolskogo Knizhnogo Izdatelstva, Cherkessk.
- Biran, M., Shenkar, M., Tabaldiev, K., Akmatov, K. és Kolchenko, V. (2023). The Kök-Tash underground mausoleum in North-Eastern Kyrgyzstan: The first-ever identified Qara Khitai elite tomb? *Journal of the Royal Asiatic Society*, 33(3): 713–745. <https://doi.org/10.1017/S1356186322000621>.
- Bóna, I. (1980). Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32: 31–95.
- Braudel, F. (1993). *Grammaire des civilisations*. Flammarion, Paris.
- Cheng, J. (Szerk.) (2008). *Shaanxi Ancient Civilization*. Shaanxi People's Publishing House, Xi'an.
- Di Cosmo, N. (2002). *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511511967>.
- Di Cosmo, N. (2015). China-steppe relations in historical perspective. In: Bemmman, J. és Schmauder, M. (Szerk.), *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Vol. 7. Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn, 49–72.
- Curta, F. (2006). *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815638>.
- Curta, F. (2008). The North-Western Region of the Black Sea during the 6th and early 7th century AD. *Ancient West & East*, 7: 149–185. <https://doi.org/10.2143/AWE.7.0.2033257>.
- Curta, F. (2019). Ethnicity in the Steppe Lands of the Northern Black Sea Region during the Early Byzantine Time. *Archaeologia Bulgarica*, 23: 33–70.
- Curta, F. (2021a). *Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500–ca. 700)*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780203701256>.
- Curta, F. (2021b). *The Long Sixth Century in Eastern Europe*. Vol. 72. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Brill, Leiden és Boston. <https://doi.org/10.4324/9780429276217>.
- Curta, F. (2024). Marxism in Medieval Archaeology: a Woman's Touch. In: Nodl, M., Węcowski, P. és Zupka, P. (Szerk.), *Marxism and Medieval Studies*, Brill, Leiden és Boston, 295–352. https://doi.org/10.1163/9789004689190_017.
- Csikó, G. (2015). *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. Vol. 32. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Brill, Leiden és Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004304543>.
- Daim, F. (2001). Byzantine belts and Avar birds. Diplomacy, trade and cultural transfer in the eighth century. In: Pohl, W., Wood, I. és Reimitz, H. (Szerk.), *The Transformation of frontiers: From late Antiquity to the Carolingians*, Vol. 10. The Transformation of Roman World, Brill, Leiden, Boston és Köln, 143–188. https://doi.org/10.1163/9789004476394_010.
- Darkevich, V. P. (1976). *Khudozhestvennyi metall Vostoka VIII–XIII vv. Proizvedeniia vostochnoi tovetiki na territorii Evropeiskoi chasti SSSR i Zauralia* [Artistic metal of the East, VIII–XIII centuries. Works of oriental toretics in the territory of the European part of the USSR and the Trans-Urals]. Nauka, Moskva.
- Derevianko, E. I. (1975). *Mokheskie pamiatniki Srednego Amura* [Mokhe monuments of the Middle Amur region]. Nauka, Novosibirsk.
- Díószegi, V. (1963). *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dobrovits, M. (2004). The thirty tribes of the Turks. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57: 257–262. <https://doi.org/10.1556/AOrient.57.2004.3.1>.
- Dobzhanskii, V. N. (1990). *Nabornye poiasa kochevnikov Azii* [Belt sets of the Asian nomads]. Izdatelstvo Novosibirskogo Universiteta, Novosibirsk.
- Dodd, E. C. (1961). *Byzantine Silver Stamps*. Vol. 7. Dumbarton Oaks Studies, The Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- Dodd, E. C. (1964). Byzantine Silver Stamps: Supplement I. New Stamps from the Reign of Justin II and Constans II. *Dumbarton Oaks Papers*, 18: 237–248. <https://doi.org/10.2307/1291212>.
- Dodd, E. C. (1968). Byzantine Silver Stamps, Supplement II. More treasure from Syria. *Dumbarton Oaks Papers*, 22: 141–149. <https://doi.org/10.2307/1291277>.
- Drompp, M. R. (2015). Strategies of Cohesion and Control in the Türk and Uyghur Empires. In: Bemmman, J. és Schmauder, M. (Szerk.), *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Vol. 7. Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn, 437–451.
- Ecsedy, I. (1969). Nomád gazdaság, nomád társadalom [Nomadic economy, nomadic society]. *Magyar Filozófiai Szemle*, 13: 855–875.
- Ecsedy, I. (1972). Tribe and tribal society in the 6th century in the Turk Empire. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25: 3–15.
- Erdenebold, L. (2017). Preliminary Excavation Findings from Shoroon Bumbagar, Ulan Kherem, Mongolia. In: E. Allinger, E., Grenet, F., Jahoda, Ch., Lang, M.-K. és Vergati, A. (Szerk.), *Interaction in the Himalayas and Central Asia: Process of Transfer, Translation and Transformation in Art, Archaeology, Religion and Polity*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 29–54. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1pv891n.6>.

- Farbei, A. M. (2004). Vzaimootnoshcheniia Vizantii i Khazarii v kontekste cerkovnoi istorii [Relations between Byzantium and Khazaria in the context of church history]. *Sugdeiskiy Sbornik*, 1: 352–369.
- Flerov, V. S. (2011). „Goroda” i „zamki” Khazarskogo kaganata. *Arkheologicheskyye realnost* (‘Towns’ and ‘castles’ in the Khazar Kaganate. Archaeological reality). Mosti kultury, Moskva és Ierusalim.
- Flerova, V. E. (2001). Kurgany s kvadratnymi rovikami: Centralnaia Aziia ili Vostochnaia Evropa? (Khazarian Barrow-mounds with ditches: Central Asia or Eastern Europe?) *Rossiiskaia Arkheologiya*, 2001/2: 71–81.
- Fodor, I. (Szerk.) (1996). *The ancient Hungarians. Exhibition catalogue. March 16 – December 31, 1996*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Fodor, I. (2016). A hun halotti máglya és áldozat (Hun funerary pyre and sacrifice). In: Csécs, T. és Takács, M. (Szerk.), *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*, Lekri Group Kft, Győr, 190–202.
- Ford, R. B. (2020). *Rome, China, and the barbarians: Ethnographic traditions and the transformation of empires*. Cambridge University Press, Cambridge és New York. <https://doi.org/10.1017/9781108564090>.
- Formozov, A. A. (1993). Arkheologiya i ideologiya (20–30-e gody) [Archaeology and ideology (‘20–’30s)]. *Voprosy filozofii*, 1993/2: 70–82.
- Gallina, Zs., Gulyás, Gy., Gulyás, B. és Tóth, Zs. (2022). A síron is túl... Szakrális térstruktúra a babarci kora avar kori temetőben [Beyond the grave... Sacral space structure in the early Avar period cemetery at Babarc]. In: Hoppál, B. és Szabados, Gy. (Szerk.), *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára I*, Vol. 3. Mítosz és történelem könyvek, Európai Folklor Intézet és Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest, 307–319.
- Gandila, A. (2018). *Cultural Encounters on Byzantium’s Northern Frontier, c. AD 500–700. Coins, Artifacts and History*. Cambridge University Press, Cambridge és New York. <https://doi.org/10.1017/9781108470421>.
- Garam, É. (2009). Avar kori faedények (Awarenzeitliche Holzgefäße). In: Somogyvári, Á. és V. Székely, Gy. (Szerk.), *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*, Vol. 2. Archaeologia Cumanica, Katona József Múzeum, Kecskemét, 79–100.
- Gavrilova, A. A. (1965). *Mogilnik Kudyrga kak istochnik po istorii altaiskikh plemen* [The Kudyrga cemetery as source to the history of the tribes in the Altai]. Nauka, Moskva és Leningrad.
- Gellner, E. (1984). Foreword. In: Khazanov, A. M. (Szerk.), *Nomads and the Outside World*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge, ix–xv.
- Gening, V. F. és Khalikov, A. Kh. (1964). *Rannie bolgary na Volge (Bolshe Tarkhanskyi mogilnik)* [Early Bulgarians at the Volga (The Bolshe Tarkhany cemetery)]. Nauka, Moskva.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Medieval Eurasia and the Middle East. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Golden, P. B. (2007). Irano-Turcica: the Khazar Sacral Kingship revisited. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60: 161–194. <https://doi.org/10.1556/AOrient.60.2007.2.2>.
- Golden, P. B. (2016). Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro–Iranian Interaction. In: Csató, É. Á., Johanson, L., Róna-Tas, A. és Utas, B. (Szerk.), *Turks and Iranians. Interactions in Language and History. The Gunnar Jarring Program at the Swedish Collegium for Advanced Study*, Vol. 105. Turcologia, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 79–106. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc5pftm.11>.
- Goldina, R. D. (1985). *Lomovatovskaia kultura v Verkhnem Pri-kame* [Lomovatovo culture in the Upper Kama region]. Izdatelstvo Irkutskogo Universiteta, Irkutsk.
- Golofast, L. A. (2017). Polivnaia keramika iz sloev khazarskogo vremeni v Fanagorii (Glazed Pottery from the Khazar Layers at Phanagoria). *Problemy Istorii, Filologii i Kultury*, 2017/4: 195–206. <https://doi.org/10.18503/1992-0431-2017-4-58-195-206>.
- Goncharov, S. A. és Kadieva, A. A. (2020). Katakomba s poiasnym naborom „obshchetiurskogo tipa” iz mogilnika Goust (po materialam raskopok V. I. Dolbezheva 1890 goda) (Catacomb with a belt pack of ‘Pun-Turkish type’ from the Goust burial (by materials from V. I. Dolbezhev’s excavations of 1890)). *Kavkazologiya. Istoriia, Etnografiia i Arkheologiya Kavkaza*, 2020/3: 48–59. <https://doi.org/10.31143/2542-212X-2020-3-48-59>.
- Gray, P. A., Vakhtin, N. és Schweitzer, P. (2003). Who owns Siberian ethnography? A critical assessment of a re-internationalized field. *Sibirica*, 3(2): 194–216. <https://doi.org/10.1080/1361736042000245312>.
- Gulyás, B. (2022). *A kelet-európai sztyeppe és a Kárpát-medence kapcsolata az 5–7. században. A tiszántúli kora avar kori népesség eredete* (The relationship between the Eastern European steppe and the Carpathian Basin in the 5th to 7th centuries. The origins of the Early Avar population of Tiszántúl Region). PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gulyás, B. és Stokov, A. (2022). Nomads and Bosporan cities in Late Antiquity (4th–7th centuries AD). In: Meller, H. és Daim, F. (Szerk.), *Grenzüberschreitungen. Reiternomaden in Mitteleuropa, ihre östlichen Wurzeln und Verbindungen 14. Mitteldeutscher Archäologentag vom 7. bis 9. Oktober in Halle (Saale)* [= Crossing boundaries. Mounted nomads in Central Europe, their eastern roots and connections. 14th Archaeological Conference of Central Germany, October 7–9, 2021 in Halle (Saale)], Vol. 25. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Verlag Beier und Beran, Halle (Saale), 191–210.
- Gulyás, B., Somogyi, P. és Iudin, N. (2021). Early medieval finds from the delta of the Don: An attempt at identifying the earliest group of the masque type belt mounts in the European steppe. *Archaeologiai Értesítő*, 146: 155–168. <https://doi.org/10.1556/0208.2021.00009>.
- Harangi, F., E. Nagy, K., H. Szabó, K., Berta, N. és Türk, A. (2023). Keleti eredetű import selyemeletek a honfoglalás kori hagyományokban. 10. századi női temetkezés Derecske határából (Silk fabrics of Eastern origin in the archaeological heritage of the Hungarian conquest period. 10th-century female burial from the boundary of Derecske (County Hajdú-Bihar, Hungary)). In: Türk, A. (Szerk.), *„Hadak útján”. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16.* [29th conference of young scholars on the migration period Budapest, November 15–16, 2019], Vol. 24.2. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, Vol. 4.2. Bölcsészettudományi

- Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok, PPKE Régészettudományi Intézet, Martin Opitz Kiadó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Budapest, 367–432. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2023.4.2_15.
- Iliukov, L. S. (2013). Nazarovskaia nakhodka 1914 g. (The Nazarov find of 1914). In: Kliuchnikov, V. V. és Kulakov, A. A. (Szerk.), *Khazarskie drevnosti. Sbornik nauchnoi statei*, Akhsaiskiy Voenno-Istoricheskiy Muzei, Aksai, 176–192.
- Ivanics, M. (2017). *Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa* [Maintaining power on the steppe. The nomadic world of Genghis-nahme]. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Izmailov, I. A. (2023). Velikaia Bulgariia i Khazarskiy Kaganat (Great Bulgaria. The Khazar Khaganate). In: Molodin, V. I. és Zemliukov, S. V. (Szerk.), *Letopis tiurkskoi civilizacii I. Tiurkskiy mir v VI–IX vv*, Izdatelstvo Altaiskogo Gosuniversiteta, Barnaul, 328–340.
- Kazanskiy, M. M. (2020). Drevnosti stepnykh kochevnikov postgunnskogo vremeni (seredina V – sredina VI v.) v Vostochnoi Evrope (The antiquities of the steppe nomads of the post-Hunnic (mid-fifth to mid-sixth century) in Eastern Europe). *Materialy po Arkheologii, Istorii i Etnografii Tavrii*, 25: 90–167.
- Khalikov, A. Kh. (1992). *500 russkiy familii bulgaro-tatarskogo proiskhozheniia* [500 Russian surnames of Bulgaro-Tatar origin]. Kazan, Kazan.
- Khalikova, E. A. (1971). Pogrebalnyi obriad Tankeevskogo mogilnika. K voprosu ob istokakh naseleniia Volzhskoi Bulgarii IX–X vv. [Funeral rite of Tankeevsky burial ground. (On the origins of the population of Volga Bulgaria in the 9th–10th centuries)]. In: Khalikov, A. Kh. (Szerk.), *Voprosy etnogeneza tiurkioazychnykh narodov Srednego Povolzhia*, Tatarskoe konizhnoe izdatelstvo, Kazan, 64–93.
- Khazanov, A. M. (1984). *Nomads and the Outside World*. Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- Khudiakov, Yu. S. (1986). *Vooruzhenie srednevekovykh kochevnikov Iuzhnoi Sibiri i Centralnoi Azii* [Weaponry of medieval nomads in Southern Siberia and Central Asia]. Nauka, Novosibirsk.
- Kizilov, M. és Mikhaylova, D. (2005). The Khazar Kaganate and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14: 31–53.
- Klein, L. S. (2014). *Istoriia rossiiskoi arkheologii Ucheniia, shkoly i lichnosti 2. Arkheologi sovetskoi epokhi* [History of Russian archeology. Teachings, schools and personalities 2. Archeologists of the Soviet era]. Evraziia, Sankt-Peterburg.
- Koch, A. (2008). Boma – ein reiternomadisch-hunnischer Fundkomplex in Nordwestchina. In: Externbrink, H. (Szerk.), *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*, Vol. 50. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Beier & Beran, Langenweißbach, 57–71.
- Kodály, Z. (1971). *Folk Music of Hungary*. Corvina, Budapest.
- Kokovcov, I. K. (1932). *Evgreisko-khazarskaia perepiska X veka* [Jewish-Khazar correspondence in the 10th century]. Izdatelstvo Akademii Nauk, Leningrad.
- Koloda, V. V. (2015). Kontakty slavianskogo mira i Khazarskogo kaganata na Severskom Donce: etnokulturnyi aspekt (Relationships between the Slavic world and the Khazar Kaganate on the Seversky Donets river: an ethnocultural aspect). *Povolzhskaia Arkheologiia*, 14(4): 54–91. <https://doi.org/10.24852/pa2015.4.14.54.91>.
- Komar, A. V. (2006). „Aziatskie” elementy kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VI–VIII vv. [‘Asian’ elements of the culture of the nomads of Eastern Europe VI–VIII centuries]. In: Goldina, R. D. (Szerk.), *Vzaimodeistvie narodov Evropy v epokhi velikogo pereseleniia narodov*, Udmurtskii, Gosudarstvennyi Universitet, Izhevsk, 107–111.
- Komar, A. V. (2008). Nasledie Zapadnotiurkskogo kaganata v Vostochnoi Evrope [Problem of archaeological and cultural heritage of the West Turk empire in East Europe]. In: Ivankin, G. (Szerk.), *Dneslovo. Zbirka prac na poshanu diisnogo chlena Nacionalnoi akademii nauk Ukraini Petra Petrovicha Tolochka z nagodi iogo 70-richchia*, Nacionalna Akademia Nauk Ukraini Institut Arkheologii, Kiiv, 288–300.
- Komar, A. V. (2010). K diskussii o khronologii rannesrednevekovykh kochevnicheskikh pamiatnikov Srednego Povolzhia [Problems of chronology of the Middle Volga nomad graves]. In: Kochkina, A. F., Kuznecova, L. V. és Stashenkov, D. A. (Szerk.), *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. Voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeistviia*, Samarskiy oblastnoi istoriko-kraevedcheskiy muzei im. P. B. Alabina, Samara, 169–206.
- Komar, A. V. (2011). Kuda «zapazdyvaiut» monety? (K voprosu o roli monet v datirovke rannesrednevekovykh pamiatnikov Vostochnoi Evropy VI–VIII vv.). In: Sharov, O. V. (Szerk.), *Peterburgskiy Apokrif. Poslanie ot Marka*, Stratum Plus, Sankt-Peterburg és Kishinev, 555–566.
- Komar, A. (2018). *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migracii. (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)* [The history and archaeology of the Ancient Hungarians in the epoch of the migration]. Vol. 14. Ómúltunk tára, Vol. 5. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, Vol. 11. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, PPKE Régészettudományi Intézet, Martin Opitz Kaidó és Napkút Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.5>.
- Komar, A. V., Kubyshev, A. I. és Orlov, R. S. (2006). Pamiatniki kochevnikov VI–VII vv. iz Sever-Zapadnogo Priazovia (Nomad burials of VI–VII c. from north-west Azov reaches). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: 245–374.
- Korzukhina, G. F. (1955). K istorii Srednego Podneprovia v sere-dine I tysiacheletia. n. e. [To the history of the Middle Dnieper region in the mid-1st millennium AD]. *Sovetskaia Arkheologiia*, 22: 61–82.
- Kovrig, I. (1955). Contribution aux problèmes de l’occupation de la Hongrie par les Avars. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 6: 163–192.
- Kožomberdieva, E. I., Kožomberdiev, I. K. és Kožemjako, P. N. (1998). Ein Katakombengrab aus der Schlucht Šamsi. *Eurasia Antiqua*, 4: 451–471.
- Kradin, N. N. (2011). Stateless Empire: The Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom. In: Brosseder, U. és Miller, B. K. (Szerk.), *Xiongnu Archaeology, Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Vol. 5. Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn, 77–96.

- Kradin, N. N. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. In: Bemann, J. és Schmauder, M. (Szerk.), *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Vol. 7. Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn, 11–48.
- Kruglov, E. V. (2005). Slozhnostostavye luki Vostochnoi Evropy rannego srednevekovia (Compound-complex bows of early medieval Eastern Europe). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4: 73–142.
- Kubarev, G. F. (2017). *Altürkische Gräber des Altaj*, Vol. 33. Archäologie in Eurasien, Verlag Rudolf Habelt, Bonn.
- László, Gy. (1960). Geschichtliche und archäologische Angaben zu dem Sagenkreis um Petőfis Grab. In: Macrea, M. (Szerk.), *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul implinirii a 60 de ani*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 323–332.
- Lechner, K. (1955). Byzanz und die Barbaren. *Saeculum*, 6: 292–306. <https://doi.org/10.7788/saeculum.1955.6.jg.292>.
- Liapushkin, I. I. (1958). Pamiatniki Saltovo-maiackoi kultury [Monuments of the Saltovo-Maiaki culture]. In: Artamonov, M. I. (Szerk.), *Trudy Volgo-Donskoi Ekspedicii I*, Vol. 62. Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR, Nauka, Moskva és Leningrad, 85–150.
- Liu, M.-T. (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Vol. 10. Göttinger Asiatische Forschungen, Verlag Harraschowitz, Wiesbaden.
- Lykaki, M. (2018). L'économie du pillage et les prisonniers de guerre: Byzance, VIIe–Xe siècle. In: Keller, R. és Sarti, L. (Szerk.), *Pillages, tributs, captifs: Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge*, Éditions de la Sorbonne, Paris, 89–102. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.39959>.
- Macrides, R. (2016). How the Byzantines Wrote History. In: Marjanović-Dušanić, S. (Szerk.), *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies. Plenary papers. Belgrade, 22–27 August 2016*, Glasnik, Beograd, 257–263.
- Maenchen-Helfen, O. (1973). *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles és London. <https://doi.org/10.1525/9780520310773>.
- Magomedov, M. G. (1983). *Obrazovanie Khazarskogo Kaganata* [Formation of the Khazar Kaganate]. Nauka, Moskva.
- Maiko, V. V. (2020). *Sugdeia v konce VII – pervoi polovine nepsoi X veka* [Sudak between the end of the 7th – first half of the 10th centuries], Vol. 2. Arkheologicheskie pamiatniki Severnogo Prichernomoria, Kolorit, Simferopol.
- Malinowski, B. (1989). *A Diary in the Short Sense of the Term*. Stanford University Press, Stanford.
- Marschak, B. (1986). *Silberschätze des Orients: Metallkunst des 3.-13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*. Verlag Seemann, Leipzig.
- Marshak, B. I. (2004). Central Asian Metalwork in China. In: Watt, J. C. Y. (Szerk.), *China. Dawn of a Golden Age, 200–750 AD*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New York, New Haven és London, 47–56.
- Mikheev, V. K. (1985). *Podone v sostave Khazarskogo Kaganata* [Don region as part of the Khazar Khaganate]. Vishcha Shkola, Kharkov.
- Mogarichev, Iu. M. és Bocharov, S. G. (2013). Krym v „khazarskoe vremia” [Crimea in the ‘Khazar period’]. In: Khuzin, F. Sh. (Szerk.), *Srednevekoviaia Evraziia: simbioz gorodov i stepi. Materialy II Mezhdunarodnogo Bolgarskogo foruma*, Vol. 17. Arkheologiai Evraziiskikh Stepei, Institut Istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan, 122–139.
- Mogarichev, Iu. M., Sazanov, A. V. és Shaposhnikov, A. K. (2007). *Zhitie Ioanna Gotskogo v kontekste istorii Kryma „khazarskogo perioda”* (The life of John of Gothia within the context of the Crimean History in the ‘Khazar Period’). Antikva, Simferopol.
- Nagy, K. E., Bíró, Á., Bollók, Á., Költő, L., Langó, P. és Türk, A. (2009). Byzantine Silk Fragments from a Tenth-Century Grave at Fonyód. New Data on a garment in the Tenth-century Carpathian Basin. *Ars Decorativa*, 27: 21–49.
- Naumenko, V. E. (2004). K voprosu o vremeni i obstoiatelstvakh obrazovaniia Khazarskogo kaganata [On the question of the time and circumstances of the formation of the Khazar Khaganate]. *Khazarskyi Almanakh*, 2: 52–76.
- Niculescu, V. Q. (2016). The Asian Mode of Production – Theoretical Debates. *Perspective Politice*, 9: 57–84.
- Noonan, Th. S. (2007). The Economy of the Khazar Khaganate. In: Golden, P., Ben-Shammai, H. és Róna-Tas, A. (Szerk.), *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, Handbook of Oriental Studies. Section 8*, Vol. 17. Uralic & Central Asian Studies, Brill, Leiden, 207–244. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160422.i-460.33>.
- Novoselcev, A. P. (1990). *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza* [Khazar Khaganate and its role in the history of Eastern Europe and the Caucasus]. Nauka, Moskva.
- O’Leary, B. (1989). *The Asiatic Mode of Production: Oriental Despotism, Historical Materialism and Indian History*. Basil Blackwell, Oxford.
- Pletnéva, S. A. (1967). *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiaskaia kultura* [From nomads to cities. The Saltovo-Maiaki culture]. Vol. 142. Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR, Nauka, Moskva.
- Plokhov, A. V. (2017). Priazhka „vizantiiskogo kruga” iz poselka Liubytino v Srednem Pomoste [Buckle of the ‘Byzantine circle’ from the village of Liubytino in Middle Pomoste]. *Novgorodskiy Istoricheskii Sbornik*, 17(27): 3–34.
- Pohl, W. (1988). *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* Verlag Beck, München.
- Pohl, W. (2001). Hunnen. In: Beck, H. (Szerk.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Vol. 15. De Gruyter, Berlin és New York, 246–256.
- Pohl, W. (2018). *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Cornell University Press, Ithaca és London. <https://doi.org/10.7591/9781501729409>.
- Pósta, B. (1905). *Archäologische Studien auf russischem Boden. Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy. III–IV*. Hornyánsky, Budapest és Leipzig.
- Pugachenkova, G. A. és Rempel, L. I. (1982). *Ocherki iskusstva Srednei Azii* [Essays on the art of Central Asia. Antiquity and the Middle Ages]. Iskusstvo, Moskva.
- Savin, A. M. és Semenov, A. I. (1998). O centralno-aziatskikh isto-kakh luka khazarskogo tipa [About the Central Asian origins of the Khazar type bow]. In: Piotrovskiy, M. B. (Szerk.), *Voenmaia Istoriia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i socialnoi perspektive*, Gosudarstvennyi Ermitazh, Sankt-Peterburg, 290–295.

- Schmieder, F. (1993). „...und sie sind ganz normale Menschen”. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis ins 15. Jahrhundert I. *Mongolische Notizen. Mitteilungen der Deutsch-mongolischen Gesellschaft*, 2: 32–39.
- Schmieder, F. (1994). „...und sie sind ganz normale Menschen”. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis ins 15. Jahrhundert II. *Mongolische Notizen. Mitteilungen der Deutsch-mongolischen Gesellschaft*, 3: 49–57.
- Selbitschka, A. (2023). Astana, Jiaohe, and other Turfan Cemeteries. The Movement of People, Ideas and Objects in Gaochang Kingdom (442–440). In: Liu, X. (Szerk.), *The World of the Ancient Silk Road*, Routledge, London, 276–292. <https://doi.org/10.4324/9780429244582-19>.
- Semenov, A. I. (1988). K vyavleniiu centralnoaziatskikh elementov v kulture rannesrednevekovykh kochevnikov Vostochnoi Evropy [Towards the identification of Central Asian elements in the culture of early medieval nomads of Eastern Europe]. *Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29: 97–111.
- Seregin, N. N. (2017). „Elitnye” pogrebalnye komplekсы tiurkского vremeni v Mongolii: itogi i perspektivy issledovaniia (‘Elite’ burial complexes of the Turkic time in Mongolia: Results and prospects of research). *Teoriia i Praktika Arkheologicheskikh Issledovaniia*, 18: 60–74. [https://doi.org/10.14258/tpai\(2017\)2\(18\).-06](https://doi.org/10.14258/tpai(2017)2(18).-06).
- Shapiro, D. (2018). Douglas Danlop, Istoriia khazar-iudeev. Religiiia vysshich klanov [recenzió]. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 24: 337–340.
- Shnirelman, V. (2007). The story of a euphemism: the Khazars in russian nationalist literature. In: Golden, P., Ben-Shammai, H. és Róna-Tas, A. (Szerk.), *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Handbook of Oriental Studies. Section 8*, Vol. 17. Uralic & Central Asian Studies, Brill, Leiden, 313–372. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160422.i-460.62>.
- Shomodi, P. (2009). Proishozhdenie sereg s podvizhnoi podveskoi sredneavarskogo perioda (Origin of earrings with movable pendant of Middle Avar period). *Stepi Evropy v Epokhu Srednevekovia*, 7: 207–230.
- Shosoin (1993). Central Asian Metalwork and the Treasures of Shosoin. In: *Nara Symposium ‘91. UNESCO Maritime Route of Silk Roads*, 86–91.
- Sokolov, P. és Gulyás, B. (2023). Recently discovered early medieval grave from Serbin. *Dissertationes Archaeologicae*, 3.11: 283–292. <https://doi.org/10.17204/dissarch.2023.283>.
- Somogyi, P. (2012). A közép avar kori lengőcsüngős fülbevalók eredetének kérdéséhez [To the Question of the origins of the Middle Avar period earrings with movable pendants]. In: Vida, T. (Szerk.), *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum és MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest, 583–596.
- Sorochan, S. B. (2005). *Vizantiiskyi Kherson (vtoraia polovina VI – pervaiia polovina X vv.)*. [Byzantine Cherson (second half of the 6th – first half of the 10th centuries)], Vol. 1. Ocherki istorii i kultury, Maidan, Kharkiv.
- Stark, S. (2008). *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Vol. 6. Nomaden und Seßhafte, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Stark, S. (2015). Luxurious Necessities: Some Observations on Foreign Commodities and Nomadic Politics in Central Asia in the Sixth to Ninth Centuries. In: Bemann, J. és Schmauder, M. (Szerk.), *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Vol. 7. Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn, 463–502.
- B. Szabó, J. (2010). *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról (From the Hungarian conquerors to the hussars. Light cavalry in medieval Hungary)*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Budapest.
- B. Szabó, J. és Bollók, Á. (2018). A „szavart–türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében (The ‘Savart–Turk dossier’ 9th-Century Migrations in the Eastern European Steppe Region in the Light of 16th–17th-Century Parallel Phenomena). *Századok*, 152: 479–542.
- Szöllősy, G. (2004). Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai [Historical relations between the Avar bows and the Hungarian bow]. In: Balogh, L. és Keller, L. (Szerk.), *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, Vol. 21. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Balassi Kiadó, Budapest, 53–61.
- Tejral, J. és Zeman, T. (2021). Die Kriegergräber mit Schwertern des sog. Asiatischen Typs im Mitteldonaunraum unter Berücksichtigung des Neufundes von Horákov (Mähren, CZ). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 72: 279–334. <https://doi.org/10.1556/072.2021.00020>.
- Tishin, V. V. (2023). Predtiurkskie vremena v stepiakh Vostochnoi Azii v IV–VI vv.: Zhouzhanskyi Kaganat i „gaocziui” (Pre-Turkic Time in the Steppes of East Asia in the 4th–6th Centuries: Rouran Khaganate and ‘Gaoju’). In: Molodin, V. I. és Zemliukov, S. V. (Szerk.), *Letopis tiurkskoi civilizatsii I. Tiurkskyi mir v VI–IX vv.*, Izdatelstvo Altaiskogo Gosuniversiteta, Barnaul, 86–101.
- Točík, A. (1968). *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Vol. 3. Archaeologica Slovaca – Catalogi, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Nitra.
- Torgoev, A. I. (2011). O proiskhozhdenii i vremeni rasprostraneniia poiasov katandinskogo tipa (About the origin and time of penetration of the zone of Katanda type). *Voprosy Arkheologii Kazakhastana*, 3: 432–446.
- H. Tóth, E. és Horváth, A. (1992). *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Museumsdirektion der Selbstverwaltung des Komitats Bács-Kiskun, Kecskemét.
- Treuer, K. V. és Lukonin, V. G. (1987). *Sasanidskoe srebro. Khudozhestvennaia kul'tura Irana III–VIII vekov* [Sasanian silver. Artistic culture of Iran in the 3rd–8th centuries]. Iskusstvo, Moskva.
- Uspenskyi, P. S. és Albegova (Carikaveva), Z. Kh. (2014). *Drevnosti Centralnogo Kavkaza VII–XIII vv. (po materialam Dargavskogo mogilnika)* (Antiquities of the Central Caucasus of the VII–XIII centuries AD (based on the materials of the Dargavs burial ground)). Institut Arkheologii Akademii Nauk, Moskva.
- De La Vaissière, É. (2005). *Sogdian Traders: A History*, Vol. VIII.10. Handbuch der Orientalistik, Brill, Leiden, Boston és Köln. <https://doi.org/10.1163/9789047406990>.
- Vainshtein, S. I. (1954). Arkheologicheskie raspokpi v Tuvy v 1953 godu [Archaeological excavations in Tuva in 1953]. *Uchenye Zapiski Tuvinskogo Nauchno-Issledovatel'skii Institut Iazyka, Literatury i Istории*, 2: 148–154.

- Vainshtein, S. I. (1966). Nekotorye voprosy istorii drevnetiurkskoi kultury [Some issues of the history of the Ancient Turkic culture]. *Sovetskaia Etnografiia*, 1966/3: 60–80.
- Vanden Berghe, L. és Overlaet, B. (Szerk.) (1993). *Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine (224–642)*. Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles.
- Vargyas, L. (1960). Das Fortleben der sibirischen Heldenepik in den ungarischen Balladen. *Ethnographia*, 71: 479–523.
- Vargyas, L. (1978). Protohistoire de la musique hongroise. *Studia Musicologica*, 20: 3–73. <https://doi.org/10.2307/901926>.
- Vida, T. (2008). Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: Curta, F. és Kovalev, R. (Szerk.), *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Vol. 2. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Brill, Leiden és Boston, 13–46. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163898.i-492.7>.
- Vikár, L. és Bereczki, G. (1971). *Cheremis Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vikár, L. és Bereczki, G. (1979). *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wickham, C. (2005). *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199264490.001.0001>.
- Wu, H. (2018). *An Historical Sketch of Chinese Historiography*. China Academic Library, Springer, Heidelberg. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-56253-6>.
- Ying, L. (2008). The Byzantine Element in the Turkic Gold Cup with the Tiger Handle excavated in Boma, Xinjiang. *The Silk Road*, 5(2): 20–26.
- Zadneprovskiy, Iu. A. (2003). Mogilnik Uch-At v Iuzhnoi Kirgizii [The cemetery at Uch-At in Southern Kyrgyzstan]. *Arkheologicheskie Vesti*, 10, 90–103.
- Zalesskaia, V. N., Lvova, Z. A., Marshak, B. I. Sokolova, I. V. és Foniakova, N. A. (1997). *Sokrovishcha khana Kubrata. Pereshchepinskyi klad (The treasures of khan Kubrat)*. Gosudarstvennyi Ermitazh, Sankt-Peterburg.
- Zasetskaia, I. P., Kazanskii, M. M., Akhmedov, I. R. és Minasian, R. S. (2007). *Morskoi Chulek. Pogrebeniia znati iz Priazovia i ikh mesto v istorii plemen Severnogo Prichernomoria v postgunnskuii epokhu (Morskoy Chulek. Burials of the Nobility from the Sea of Azov Region and their Place in the History of Tribes from the North Black Sea Coast in the Post-Hun Epoch)*. Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Sankt-Peterburg.
- Zhivkov, B. (2015). *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, Vol. 30. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Brill, Leiden és Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004294486>.

Prolegomena to the study of the early medieval steppe: Dispositions and difficulties

Csanád Bálint

This paper is the introductory chapter to a planned book, in the hope that it will inspire a handbook written in collaboration by several specialists, in which scholars engaged in different fields and disciplines would obviously find the well-known data of their own area of research. Yet, a familiarity with, and awareness of, other related fields often leads to illuminating insights. A spate of studies has been devoted to the interaction between Byzantium and the Eastern European steppe, as well as to the relations between China and the Asian steppe; one new direction is the parallel study of the Byzantine and Chinese perception of the steppe. The comparative study of the archaeology of the Asian and European steppe has to date been exclusively restricted to the overview of similar finds, without an exploration of the historical and cultural contexts. The core issue raised by the many parallel phenomena of the Eurasian steppe, “Movement of People, Ideas and Objects” as formulated by A. Selbitschka, has still not been properly addressed.

Although the few sources available for the study of the Eastern European steppe are often incoherent, the many historical studies written in this field strive to paint a coherent picture – the sources are often overrated, while the archaeological finds are merely used as illustrations. Very often, as much as a half-century elapses between two laconic remarks in the Byzantine sources. An approach focusing on omissions can be as informative as one covering positive data: what was the reason for the silence, what was behind the lack of finds? Emerging in the second millennium BC, Chinese history writing was radically different: the annals rewritten for every dynasty contain infinitely more information on the peoples of Central and Inner Asia than the European sources. The story of Cain the farmer and Abel the shepherd has had a decisive impact on European historiography – history writing in Europe is ultimately rooted in this perspective (one extreme case in point is Ammianus Marcellinus’s bias and uninformedness). When Rubruquis first encountered “Tatars” in 1253, he wrote, “I really felt as if I were entering some *other world* [my italics]”. Only in the twentieth century did cultural anthropologists and linguists adopt a non-Europe-centred perspective in their study of the peoples of the world, which has led – and continues to lead – to countless tragedies.

Research on the early medieval Eurasian steppe is to a large extent determined by geographic location, in the sense that the major analytical studies and comprehensive works are generally written by Western European and American scholars, while the endless outpour of archaeological reports is produced by the researchers of the former Soviet Union. One determinative factor is the general lack of the necessary

language skills among Western scholars, similarly as among their Eastern European peers, who are also constrained by a strongly limited access to archaeological literature. Eastern European archaeological scholarship is generally characterised by a drive to provide historical assessments at all costs and the neglect of modern approaches and methods, as well as the lack of all-round catalogues, the latter owing to the difficulties in data collection. Inevitably, we must also speak of the political climate that determined the personal and everyday life as well as the academic and work milieu of Soviet scholars. How could the Migration period even be studied when the Party slogan declared that “Any talk of migration is grist for the Fascist mill!” The 1920s and 1930s saw the shut-down of various institutes and the ruination or downright execution of archaeologists. Many scholars perished – both directly and indirectly – in the intensifying Stalinist terror after 1934, and the courageous men and women who strove to practice their discipline to the best of their abilities during these tragic decades of complete intellectual isolation are much worthy of our admiration and respect (L. S. Klejn has written an exhaustive and insightful monograph on the many personal tragedies and the individuals who had no qualms about collaborating with the powers that be). Although new generations of archaeologists have since grown up, it is a sad truism of psychology that frustrations continue to fester and trauma is often passed down through generations. Russian and Ukrainian scholarship needs to be set against entirely different norms! The acceptance of – and adherence to – Marxism as well as the pan-Slavic perspective became compulsory after 1945 in the countries brought into the Soviet orbit, although to differing extents in each country. In the non-Slavic Socialist states, the study of the Slavs was prioritised in research agendas, and remained so until 1956 in Hungary, 1965 in Romania and to the very end in the German Democratic Republic.

The disciplines of both history and archaeology have their constraints in Eastern Europe. The historical stems from the recurring tropes in the sources and the political motivations behind the narratives as well as the often opportunistic nature of the written records; countless aspects remain forever unknown, particularly in the case of the Byzantines. Given the many uncertainties surrounding the written sources and the often no more than a dozen or so chronologically reliable burials, it remains an elusive task to even attempt to determine the lands occupied by several Eastern European peoples (this being one of the reasons for the general lack of scholarly agreement in this field), while many other peoples are not even mentioned in the sources.

Various scholarly consensuses, usually following the lead of a widely respected specialist, are now current in

international and Eastern European scholarship. Archaeological finds are often interpreted in a specific historical context, even though they can be dated within a half-century at best. Immense importance is attached to Byzantine coins in dating, disregarding the fact that these played a non-economic role beyond the empire's frontiers. Byzantine stamped vessels are regarded as having a secure chronological position, even though unknown periods of time elapsed between their manufacture, their acquisition by a merchant, their transportation to a particular place and their obtainment by their last owner (though exchange, as a gift or as booty), to which one can also add the time it took for these vessels to reach Eastern Europe after a Central Asian detour.

My book will offer both a critique of the above scholarly approaches and practices, and will also enlarge and build on these interpretations – after all is said and done, *navigare necesse est*.

Similarly to the many identical elements in environmental conditions, economy and culture in the Mediterranean and Germanic world, countless examples can be cited for illustrating the similarities between and invariance of many aspects of political structures and culture, military leadership and material culture on the steppe across tens of thousands of kilometres and through successive centuries. The Eurasian steppe was definitely a world of its own among the world's cultures.